

अथ चुरादिः ।

चुर स्तेये ।

४१६. चुरादर्णिः ।

णिच् पा । णइत् । लघुद्धवस्य गोविन्दः, सनाद्यन्तत्वात् धातुत्वम्,
चोरयति ।

४१७. णेरुभयपदम् ।

इदं न चुरादौ प्रवर्त्तते, धातुपाठे चुरादावपि पृथक् परपद्यादि गणनात् ।
प्रवर्त्तत इत्यन्ये, णेरनित्यत्वेतु यद्गण साफल्यात् । चोरयते चोरति ।
चोर्यते द्विवचने कार्ये णौकृतं स्थानिवत्-अचूचुरत् । चोरयामास ।
चोर्यात् । चोरयिता ।

अमृता०—४१६. चुरादेरिति । चुरादिगणपठिताद् धातोरुत्तरे णि प्रत्ययो भवति
स्वार्थे । णिरयमनित्यमिति वक्ष्यते । धातुत्वमिति—चोरिधातुस्वरूपात् शप् तिवादि, ततो
धातोरन्तस्य गोविन्दः ।

अमृता०—४१७. णेरिति । ण्यन्ताद्धातोरुत्तरे उभयपदं स्यात् । कार्यमिदं चुरादौ
न प्रवर्त्तते, किन्तु प्रेरणाद्यर्थं ण्यन्तादेव प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अप्रवर्त्तने हेतुः—धातुपाठ
इत्यादिः । चुरादिगणेऽपि धातुपाठे पर पद्यात्मपद्युभयपदीनां पृथङ् निर्देशात् तद्गण साफ-
ल्याय हि चुरादि णेरनित्यत्वं न मन्तव्यमित्यर्थः । येतुभयपदं मन्यन्ते तेषामपि मते हेतुमाह
णेरनित्यत्वेनेति । चोरतीति—णेरनित्यतायां रूपम् । णौ कृतं स्थानिवदिति—द्विवचने कर्त्तव्ये
णौ कृतं यत् कार्यं गोविन्दादिकं तत् स्थानिवद् भवति । तेन च गोविन्दभूतस्य “चो”
इत्यस्य स्थानिवत्त्वे चुरामः, ततः अशास्वृदित इत्यनेन धातोरुद्धवस्य वामने कृते तत् परस्य
नरलघोरिति त्रिविक्रमः, णेर्हरश्च । इडादौ रामधातुके तु न णेर्हरः—चोरयिता चोरयि-
ष्यति । चोर्यादिति—नेट् यसर्वेश्वरयोरिति इटोऽभावाद् णेर्हरः । चुरादि णेः सहज सर्वेश्व-
रान्तत्वस्वीकाराद् इण्वदिङ् वेति केचित्—चोरायिता ।

बाल०—चुरा । चुरादिगणपठिताद्धातोरुत्तरे णिर्भवति । धातुत्वमिति । धातुत्वात्
‘शप् कृष्णधातुक’ इति शप् ॥४१६॥

बाल०—णेरु । ण्यन्ताद्धातोरुत्तरे उभयपदं भवति । इदमिति—इदं लक्षणं चुरादौ
न प्रवर्त्तते तस्मात् प्रेरणाद्यर्थविहिते णौ प्रवर्त्तते । अप्रवृत्तौ हेतुमाह—धातुपाठ इति
परपद्यादीत्यादि पदेन आत्मपद्युभयपदिनोग्रहणम् । उभयपदस्यावश्यकत्वे परपद्यादिग-
णस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अन्यसम्मतयां प्रवृत्तावपि हेतुमाह—णेरनित्यत्वेनेति । णेरनित्यता
नास्ति अतः परपद्यादिगणस्य साफल्यम् । द्विवचन इति कार्ये कर्त्तव्ये णौ कृतं स्थानि-

४१८. उद्धव ऋरामस्येर् ।

कीर्त्तयति ।

४१९. उद्धवसंज्ञस्य ऋद्वयस्य ऋर्वा अङ्परे णौ ।

अचीकृतत् अचिकीर्त्तत् । अथ निर्विष्णुचापा अदन्ताः । कथं वाक्यं प्रवन्दे । अरामहरः, अन्तहरे न गोविन्द वृष्णीन्द्रौ । अरामहर स्थानि वत्त्वं पा । यथोक्तम्—

अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तत्वप्रयोजनम् ।

यत्र त्वेते न विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनमिति ॥

अमृता०—४१८. उद्धवेति । धातोर्द्धव य ऋराम स्तस्य इरामदिश्यते पूर्वमन्त-
स्यैव ऋरामस्य इरादिष्टः, सच कंसारिप्रत्ययं निमित्तीकृत्य, इह तूद्धवऋरामस्य प्रत्यय
सामान्ये इरादेशो ज्ञेयः ।

अमृता०—४१९. उद्धवसंज्ञस्येति । अङ् परो यस्मात् तादृशि णौ परे उद्धवसंज्ञस्य
ऋद्वयस्य स्थाने ऋरामो वादिश्यते । दीर्घस्य ह्रस्व विधानमिह इर् वाधनार्थम् । ह्रस्वस्य
तु गोविन्द वृष्णीन्द्रापवादार्थम्, अवीकृतत् अमीमृजादित्यादि सिद्धये इति यावत् । पक्षे
यथाप्राप्तमपि कार्यं स्यात् । कीर्त्तयतीति—इरादेशे सति धातोः प्रागिदुतोरिति
त्रिविक्रमः । अचीकृतदिति—नरऋरामस्यारामः, सन्निमित्तकार्यात् नरारामस्येरामः,
लघुयुक्तधात्वक्षरपरस्य नरस्य च त्रिविक्रमः । अचिकीर्त्तदित्यत्र द्विवचने कार्यं णौकृतं
स्थानिवदिति परिभाषा तु न प्रवर्त्तते, उद्धवऋरामस्येर-विधाने सामान्य प्रत्ययापेक्षत्वेन
णे निमित्तत्वमिष्टमिति ज्ञेयम् । तेनात्र णीरामस्य द्विवचने नरस्य वामनः चवर्गश्च ।

वदिति । चु इत्यस्य द्विवचनम् अचूचुरदिति ण्यन्तत्वादङ् 'अशास्वृदित उद्धवस्त वामन'
इत्यनेन वामन, तत्परस्य 'नरलघोस्त्रिविक्रमो रवतोविष्णुजने' इत्यनेन त्रिविक्रमः ।
चोरयामासेति अनेकसर्वेश्वरत्वादात् ॥४१७॥

बाल०—उद्धव ऋरामस्य स्थाने इर् भवति ॥४१८॥

बाल०—उद्धव अङ् परो यस्मात् तादृशे णौ परे उद्धवसंज्ञस्य ऋद्वयस्य स्थाने ऋर्वा
भवति । ऋरामस्य ऋरामविधानं गोविन्द-वृष्णीन्द्रवाधनार्थम् । अचीकृतदिति नरऋराम-
स्यारामः लघुयुक्तधात्वक्षरपरस्य नरस्य सन्निमित्तकार्यं, नरारामस्येरामः सति, तत्परस्य
नरलघोस्त्रिविक्रमः । अचिकीर्त्तदित्यत्र प्रथमतः अङ् परे णौ सति ऋरामस्येर कर्त्तव्यः, ततः
स्थानिवत्त्वं मत्वा द्विवचनं, ततो 'नरस्य वामनः', 'नरऋरामस्येरामः', 'यावत् सम्भवस्ता-
वद्विधिरित्यनेनेरामं कृत्वा पश्चात् 'धनोरवप्रागिदुतोस्त्रिविक्रमोरवतोविष्णुजने' इत्यनेन
त्रिविक्रमः, तथापीदं कण्ठेन सिद्धयति त्रिविक्रमात् पूर्वं लघुयुक्तधात्वक्षरपरस्य नरघुत्रि-
विक्रमसम्भवादतः द्विवचने कार्यं णौ कृतं स्थानिवदिति पारिभाषिकमत्र नेष्टं हि यत्
विरुध्यते, यदा स्थानिवत्त्वं न मन्यते, तदा कीर्त्ते कीरामस्य द्वित्वं कृत्वा नरस्य वामन-
करणेन न कश्चिद्दोष इत्यादिकमापाततः णेः परिनिमित्तात् नैव नास्ति, तस्माद् द्विवचने

अग्लोपित्वं दशावतारादर्शनम् । तेनसन्निमित्तकार्याद्यभावः । स्थानि-
वत्त्वेनोद्धवस्य वृष्णीन्द्र-गोविन्दाभावः । तथाथादीनां सारामस्यैव
थरामादेर्द्विवचनमित्यभिप्रायः । कथयति अचकथत् । गण संख्याने ।
गणयति, अजगणत् । अजीगणदिति चान्द्रमतम् । स्पृह स्पृहायाम् ।
स्पृहयति, अपस्पृहत् ।

अर्थ याच्ञायाम् अर्थयते । अल्लोपविकल्पनात् अन्त्यारामस्य च
वृष्णीन्द्रो णाविणि चेति पाणिनिमतम् ।

अथ निर्विष्णुचापा अदन्ता इति—अतः सिद्धोपदेशे इत्यादौ सविष्णुचाप सर्वेश्वर
इदित्यनेन अन्तसर्वेश्वरस्य इत्वं न स्यात्, तत्र जागृकथादेर्वर्जनात् । अराम हर इति राम-
धातुके इतिशेषः । अराम हरस्य स्थानित्वं पाणिनीया मन्यन्ते । तदेवसमर्थयति—यथोक्त-
मिति वोपदेवेनेति शेषः । तत्र चान्ते—“तद्वलान्त्यदीर्घश्च पुक् चेत्यङ्गापयत्यत” इत्यधिकः
पाठो दृश्यते । अस्यार्थः—कद्दशावतारः । अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वञ्च एतदुभयमदन्तस्य
आरामान्तस्य धातोः प्रयोजनम् । नत्र अग्लोपित्वेन सन्निमित्तकार्याभावः, नतु दशावता-
रादर्शने इति निषाधानुसारात् । यथा अचकथदित्यदौ । स्थानिवत्त्वेन चोद्धवत्वाभावान्न हि
लघूद्धवस्य गोविन्दः, न वा उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्रः । यथा गणयति कुणयतीत्यदौ । यत्र
पुनरेते अग्लोपित्व—स्थानिवत्त्वे न विद्येते, तयोः कार्यं न सम्भवेदिति यावत्; तत्र धातौ
यद्धवलात् अदन्तत्वस्वीकार वलात् विभात्यादिषु । उद्धवत्वविरहेन वृष्णीन्द्रत्वासम्भवान्न
स्थानिवत्त्व प्रयोजनम्, तथा लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वविरहेण सन्निमित्त कार्यानुपयोगान्नाग्लो-
पित्व प्रयोजनमिति मर्म । अतएवात्र विकल्पेन अरामहरः । ततोऽरामस्य स्थिति पक्षे
अन्तस्य वृष्णीन्द्रः पुक् चेति—अर्थापयते अङ्गापयतीत्यादि सिद्ध्यतीति ।

इह तु कारिकायाः पूर्वार्द्धमेव पाणिनेः स्वमतस्य च पोषकम्, उत्तरार्द्धस्य अल्लोप
विकल्पनमात्रं मुभयमतानुकूलम्, नतु तद्विकल्पस्य हेतुद्वयम् । अर्थादीनां स्थानिवत्त्वेन
सराम थरामादेर्द्विवचनमिति वक्ष्यमाणविरोधापत्तेः । हेतु द्वय न्यासस्तु उदाहरिष्यमाण
वोपदेव मतानुसारि पदपोषकार्थ इति बोध्यम् ।

अजगणदिति दशावतारादर्शनान्न सन्निमित्तकार्यम् । चान्द्रमतमितितन्मते जागृग-
णोर्वेति लक्षणेन हि नरस्य ई विधीयते नतु सन्निमित्त कार्येण । अल्लोपविकल्पः पाणिनेरपि
सम्मत इति दर्शयति—अल्लोप विकल्पनादित्यादिना ।

कार्ये णौ कृतं स्थानिवदिति कथादिवर्जनादि शेषः । अरामहरः इति अरामहरो रामधातुक,
इत्यनेनेति शेषः । अरामेति—अरामहस्य स्थानिवत्त्वं भवतीति तु पाणिनीयाः यथोक्तमिति
पाणिनीयैरिति शेषः । अदन्तत्वस्य प्रयोजनमिति विग्रहः । एते अग्लोपित्व-स्थानिवत्त्वे न
स्तस्तत्राल्लोपविकल्पनमिति । आर्त्तिथदित्यत्र आञ्चिकदित्यत्र च अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा-
भावेऽपि उद्धवाभावान्न वृष्णीन्द्र इति न स्थानिवत्त्वस्य प्रयोजनम् । एवम् अङ्परणौ परे

४२०. अर्त्ति ह्री व्ली री वनूयी क्षमाय्यारामेभ्यः पुक् यलोपो
गोविन्दश्च णौ, दरिद्रां विना ।

अर्थापयते । णाविणि चेति किम्—कृति तु गोपायकः । अङि सर्वेश्वरा-
दित्वे त्वित्यादि, अशास्वृदित इति लघुपरत्वात् सन्निमित्तकार्यम्—
आर्त्तिथपत । आर्त्तिथपतेति काशिकादि मतम् । आर्त्तिथत । अराम
हरस्य द्विरुक्तौ न स्थानिवत्त्वमिति तु वोपदेवः । ततः सणोर्द्विवचने
आर्त्तिथतेति ।

अमृता०—४२०. अर्त्तिरिति । णौ परे अर्त्तः, ह्री लज्जायां, व्लीवरणे, री, वनूयी
शब्दे, क्षमायी विधूनने इत्येतेभ्य स्तथा दरिद्रां विना आरामान्माच्च धातो रत्तरे पुमागमो
भवति । वनूयी क्षमायी इत्येतयो र्यलोपः ह्री प्रभृतीनां गोविन्दश्च स्यात् । अर्त्तिरिति भ्वादे
र्जुं होत्यादेश्च ऋधातो ग्रहणम्, तथा रीति रीङ् क्षरणे दिवादिः, री गति-शोषणयोः
क्रयादि द्वयोरेव ग्रहणम् । गोपायक इति—गुप् रक्षणे धातो णक् प्रत्यये गुप् धूपेत्यादौ
प्रत्यय सामान्य निमित्तत्वेन आयः । तत्र णौ इणि चेति निर्देशात् णकि न वृष्णीन्द्रः,
किन्तु अरामहरो रामधातुके इत्येव ।

अङीति—सर्वेश्वरादित्वे तु नवदर वर्जस्यान्यभागस्येति अर् वर्जयित्वा थरामस्य
द्वित्वमित्यर्थः अशास्वृदित इत्युद्धवारामस्य वामते कृते लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वात् सन्निमित्त
कार्यद्वयम्—नरामस्येरामो दीर्घश्चेति आर्त्तिथपत । आर्त्तिथपतेति काशिकादिमते—अशा-
स्वृदिति इत्युद्धवस्य वामनः, णौ कृतं स्थानिवदिति परिभाषया आरामस्य स्थानि वत्त्वेन
लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वविरहान्न सन्निमित्तकार्यमित्याशयः ।

अरामहरपक्षे न तु सन्निमित्त कार्यमिति—आर्त्तिथत । अराम हरस्य द्विरुक्ताविति—
वोपदेवमते अल्लोपविकल्पनात् सन्वद्भाव-स्थानिवत्त्वयो रभाव इति प्रगुक्तकारिका
व्याख्यायामुपपादितमेव । ततः सणे द्विवचने आर्त्तिथतेति । आञ्चीकपदिति स्वमते, आर्त्ति-
थपतेति वत् । आञ्चिकदिति तु वोपदेवमते—आर्त्तिथतेतिवत् ।

लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वाभावान्न सन्निमित्तादिकार्यसम्भवोऽतन्निषेधरूपाग्लोपित्वमपि न
प्रयोजनकं, तस्मादर्थोदीनामल्लोपरिकल्पनमिति । कार्यादीत्यादिपदेन त्रिविक्रमादेर्ग्रहणम् ।
अचकथदिति दशावतारादर्शनात् सन्निमित्तकार्याद्यभावः । अपस्पृहदिति शौरिशिरस्कस्तु
सात्वत इति पुरामस्य स्थितिः अल्लोपेति अल्लोपविकल्पनात् पक्षेऽरामस्थितिः, ततश्च
अन्तरामस्य चेति पाणिनीयमतमिति इदमस्माकमपि मतमिति ज्ञेयम् ॥४१६॥

बाल०—अर्त्ति । णौ परे अर्त्तः ह्री लज्जायां, व्ली वरणे इत्येताभ्यां रीधातोः
वनूयी शब्दे, क्षमायी विधूनने इत्येताभ्यां दरिद्रां विना आरामान्माच्च उत्तरे पुक् भवति,
यलोपो गोविन्दश्च भवति । उकावितौ । अर्त्तिरिति ऋ गतौ प्रापणे च भ्वादिः ऋ गतौ
ह्रादिर्द्वयोरेव ग्रहणम् । रीति री गति—रेषणयोः क्र्यादिः, रीङ् श्रवणे दिवादिर्द्वयोरेव

अङ्क लक्षणे । अङ्कयति । नरामजावनुस्वारेत्यादेः अन्क इत्येव धातोः
स्वरूपम् । ततः कस्य द्विवचने-आश्चीकपत् । पक्षे आश्चकत्, आश्चिकत् ।
युज संयमने ।

४२१. युजादेर्णिर्वा ।

योजति योजयति । भू प्राप्नो । भावयते भवते । भवतीत्यप्येके ।

॥ इति चुरादिः समाप्तः ॥

अमृता०—४२१. युजादेरिति । युजादिगणे पठिताद् धातोस्तरे णि र्वा भवति ।
युजादिर्गणं श्रुत्वाद्यन्तर्गत एव पञ्चचत्वारिंशत् परिमितः । भूप्राप्ताविति—प्राप्त्यर्थे भूधा-
तोरात्मपदमेव प्रसिद्धम् । केषाञ्चिन्मते परपदमपि भवति । दृष्टे कुत्र च तादृशि प्रयोगे
तत्तु अपप्रयोगबुद्ध्या न भ्रमितव्यमेतदर्थं हि विविधमतान्तरोत्थापनं ज्ञेयम् ।

इति श्रीहरिनामामृतेऽमृतास्वादिन्यामाख्यात
प्रकरणे व्याख्यातश्चुरादिर्गणः ॥

ग्रहणम् । रेपणं वृकध्वनिः । गोपायक इति वृष्णीन्द्राभावे अरामहरः । अङीति च्छेदः ।
सर्वेश्वरादित्वे त्वित्यादीति सारामथरामस्य द्विवचनम् अशास्वृदित इतीति वामन इति
शेषः । लघुपरत्वादिति सन्निमित्तकार्यादिति शेषः । अङ्कापयतीति अल्लोपविकल्पनात्
अन्त्यारामस्य वृष्णीन्द्रे कृते पुक् । कस्य सारामकरामस्य । आश्चीकपदिति पूर्ववत् ।
पक्षे इति काशिकादिमते इत्यर्थः । आश्चिकदिति वोपदेवमते ॥४२०॥

बाल०—युजा । युजादेस्तरे णिर्वा भवति । युजादिर्गणएव ज्ञेयः ॥४२१॥

* ॥ इति चुरादिः समाप्तः ॥ *

अथ णिप्रत्ययान्तः ।

४२२. णिः प्रेरणादौ ।

प्रेरणादि हेतुकर्तृ व्यापारः । णेरुभयपदम् ।

डुकृञ् करणे । कुर्वन्तं प्रेरणादिना प्रवर्त्तयति— कारयति; कारयते ।
कार्यते । अचीकरत् । कारयामास । जागर्त्तेरिण्णलोगोविन्दनिषेधान्ना
त्रोद्धवस्य वृष्णीन्द्रः—जागरयति । लघु युक्तधात्वक्षरपरत्वाभावाच्च
सन्निमित्तकार्यम्—अजजागरत् । अजीजागरदिति चान्द्रमतम् । जागृ-

अमृता०—४२२. णिनिति । प्रेरणादावर्थे धातोरुत्तरे णिप्रत्ययो भवति । कस्तावत्-
प्रेरणादिरित्यपेक्षायामाह—हेत्वित्यादि । कर्त्ता स्वतन्त्र इत्युक्तो हेतुकर्त्ता प्रयोजकः ।
प्रयोजकाधीनकर्त्ता प्रयोज्य इति सन्निधा । इतिवक्ष्यते कारके प्रकरणे । तत्र हेतुकर्त्तः
प्रयोजककर्त्तुर्योव्यापारश्चेष्टाविशेषः स एव प्रेरणादिशब्दवाच्य इत्यर्थः । प्रयोज्य कर्त्तु-
व्यापारस्तु क्रियासाध्यभूतस्तदिन्द्रिय चेष्टारूप इत्यावत् । आदिपदेन अध्येषणानुकूला-
चरणयोश्च ग्रहणम् । एतेषु कस्मिंश्चिदर्थे भृत्यादेर्नियोजनं प्रेरणमिति भावः । यथा—
कृष्णो भृत्येन दुग्धं दोहयति । आराध्यस्य गुवादेः सत्कारपूर्वक व्यापारणमध्येषणम् ।
यथा—गृहमेधी साधुनात्मानं संस्कारयति । आनुकूल्यन्तु क्रियायां बहुधा सम्भवति ।
कृष्णस्तण्डुलपाचयतीत्यत्रानुमतिदानेन, वैद्य औषधं पाययतीत्यत्र उपदेशादिदानेन;
एवमानुकूल्यविधानञ्च प्रयोजक-कर्त्तु व्यापारः । तथाभिक्षा भथुरां वासयतीत्यत्रापि
यथोचितद्रव्य संकलेन भिक्षा मथुरावास क्रियायामानुकूल्यमाचरतीति तस्यां व्यापारवत्ता
त्वारोपिता । एवमन्यान्यपि ज्ञेयानि ।

ननु जागरयतीत्यत्र गोविन्दे कृते उद्धवारामस्येति वृष्णीन्द्रः कथं न क्रियत इति
चेत्तत्र प्रागुक्तिं स्मारयति जागर्त्तेरिति । तत्र जागर्त्ते गौविन्द नियमनसूत्रे नृसिंह प्रत्ययेषु

बाल०—णिः । प्रेरणादावर्थे धातोरुत्तरे णिर्भवति । प्रेरणादिरिति हेतुकर्त्तुः
प्रयोजकस्य व्यापारश्चेष्टाविशेषः । प्रेरणादाविति भृत्यादेः क्वचिदर्थे नियोजनम् प्रेरणम्
यथा कारयति माला वैष्णवम् वैष्णाचार्यः । आदिशब्देन अध्येषणादेर्ग्रहणम् । आरामस्य
गुवादेः सत्कारपूर्वकनियोजनमध्येषणम् यथा भोजयति गुरुं वैष्णवः । अचीकरदिति
पूर्ववत् । ननु जागरयति इत्यत्र गोविन्दकृते 'उद्धवारामस्ये' त्यादिना वृष्णीन्द्रः कथं न
भवतीति चेत्तत्राह—जागर्त्तेरिति इल्ललोगोविन्दनिषेधात् तयोरेव वृष्णीन्द्रः नान्यत्र, अन्यथा
अजागारीत्यादावपि गोविन्दानन्तरं वृष्णीन्ध्रे कृते तयोर्निषेधस्य वैयर्थं स्यात् । लघुयुक्तेति
नरस्येति शेषः । सद् निमित्तं यत्र तस्य भावस्तत्ता । अत्र नरे कार्यविशेषं प्रति सनो
निमित्तता न भवतीत्यर्थः । अथवा सनो निमित्ततेति विग्रहः । न सन्निमित्तकार्यमिति वा
पाठः । चन्द्रमतमिति क्रमदीश्वरादिलक्षणम् । अचीचकासदिति धातोर्गुर्वक्षरयुक्तेऽपि

गणोर्वेति तल्लक्षणम् । इह तु स्यात्—अचीचकासत् अचिक्षणत् ।

उपेन्द्रादन इत्यादि—प्राणिणत् ।

चोरयन्तं प्रेरयतिस्म—

४२३. गेणौ हरे न दशावतारादर्शनत्वं मन्तव्यम् ।

तत उद्धवस्य वामनादि,—अचूचुरत् । रभि-लभोर्नुम् रम्भयति । णि-

लोपस्यासिद्धत्वान्न नलोपः—अररम्भत् । हिनोतेरजीहयत् ।

४२४. घटादीनामुद्धवस्य वामनो णौ, णिपूर्वयोर्णम्बिणोस्तु
त्रिविक्रमो वा ।

मध्ये इण्णलोरेव निषेधात् तत्रतत्रैव नृसिंहकार्यं नियमितम्, तदन्यत्र नृसिंह प्यादिषु तु गोविन्दविधानसामर्थ्यादेव तेषु वृष्णीन्द्रनिषेधपर्यवसानात् ।

अचीचकासदित्यत्र धातोर्गुर्वक्षरत्वेऽपि नरस्य तु न तथा, ततो लघ्वक्षरपरतया भवेदेव तस्य सन्निमित्तकार्यं—नरलघोस्त्रिविक्रमता । अचिक्षणदित्यत्र नरस्य गुरुत्वेऽपि लघुधात्वक्षरपरत्वात् सन्निमित्तकार्यं किन्तु लघुत्वाभावेन न त्रिविक्रमः । प्राणिणदिति—सर्वेश्वरादित्वे सन्युडोस्तु तत्सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्य चेति णेरत्र सन्निमित्ताकासं सम्पत्तिवात् सर्णेद्विवचनम् ।

अमृता०—४२३. णेरिति । णेरुत्तरे पुन णौ परे, पूर्वणेहरे सति दशावतारादर्शनत्वं न मन्तव्यम् । अङ् परे णौ न तु दशावतारादर्शन इति यत् सन्निमित्त कार्यं निषिद्धं तस्यैव पुनः प्राप्तये त्वदम् । ननु अररम्भदित्यत्र णेहरे सति अनिरामेतामित्यादिनोद्धवन-रामहरः कथं न स्यात्तत्राचष्टे—णिलोपस्यासिद्धत्वादिति । इह प्रकृत्यङ्गत्वान्नलोपस्यान्तरङ्गत्वम्, णेस्तु प्रत्ययत्वात् तत्कार्यस्य बहिरङ्गता । ततश्चान्तरङ्गे कार्यं क्रियमाणे तदनिमित्तं बहिरङ्गमसिद्धं स्यादिति णि लोपासिद्धे कुतः पुनः कंसारिपरत्व प्रसङ्ग इति भावः । अजीहयदित्यत्र हि धातोरिह न घत्वं, तत्र नत्वङीति निषेधात् ।

अमृता०—४२४. घटादीनामिति । णौ परे घटादीनां धातूनामुद्धवस्य वामनो भवति णिपूर्वके णमुप्रत्यये, तथाभूते इणि प्रत्यये च परतो घटादीनामुद्धवस्य त्रिविक्रमो वा भवति । ननु कथं घटादित्वेऽपि स्मारयन्तीत्यादावुद्धवस्य त्रिविक्रमः ? सत्यं, गण कार्य-

नरस्य लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वमस्त्येव, अतः सन्निमित्तकार्यं लघुत्वाभावात् त्रिविक्रमाभावः । प्राणिणदिति अत्र सर्णेद्विवचनम् । प्रेरयति स्मेति स्मशब्दो भूतकालवचनः ॥४२२॥

बाल०—गेणौ । णौ परे णे हरे सति दशावतारस्य अदर्शनत्वं न मन्तव्यम् । ननु अररम्भदित्यत्र अनिरामेतमित्यनेन नलोपः कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्राह असिद्धत्वादिति । 'क्वचिदन्तरङ्गकार्यं क्रियमाणे तदनिमित्तं बहिरङ्गमसिद्धं' स्यादिति न्यायेनासिद्धत्वम् । अत्रान्तरङ्गकार्यं नलोपः, बहिरङ्गं णिलोपः । अजीहयदिति नत्वङीति निषेधात्—न हेर्धिः ॥४२३॥

णमुः कृत् । घटयति, अजीघटत् । इणि—अघटि अघाटि ।

त्रित्वरा सम्भ्रमे । त्वरयति ।

४२५. त्वर स्पस स्मृ भ्रद प्रथ दृ स्तृणां नरस्य अरामोऽङ्परैणौ ।

४२६. वेष्टिचेष्टयोर्वा ।

त्वरादीनां सन्निमित्तापवादः । अतत्वरत् । अत्वरि अत्वारि । द्वितीये
णावपि तद्वत् । घटादि पाठादनुद्धवस्यापि त्रिविक्रमः—अक्रन्दि
अक्रान्दि । चुरादिणेः सहजत्वादिण्वदिट् अशमिषातां अशमिषाताम्
इति त्रिविक्रम विकल्पनात् । अशमयिषातामिति त्विट्पक्षे । स्पश-
अपस्पशत् । एते घटादौ द्रष्टव्याः । अशास्वृदित इति निषेधात्
अशशासत् ।

स्य नित्यत्वात् क्वचिद् व्यभिचारश्च स्यात् । तच्चानित्यत्वम्—ऋरामान्तत्वादिभ्यां क्ते
निरिति कृत सूत्रे ज्ञापयति । तेन—न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि प्रयोगश्च सिद्धोभवति ।

अमृता०—४२५. त्वरेति । अङ् परे णौ परतः त्रित्वरा सम्भ्रमे, स्पश धारण
स्पर्शनयोः, स्मृचिन्तायां, भ्रद मर्दने, प्रण प्रख्याने, दृविदारणे, स्तृञ् आच्छादने इत्येतेषां
नरस्यान्तः आरामः स्यात् । नरारामस्येराम इति प्राप्ते तदनवाद एषः । अत एतदेवोक्तं
मूले—त्वरादीनां सन्निमित्तापवाद इति ।

अमृता०—४२६. वेष्टीति । वेष्ट वेष्टने, चेष्ट चेष्टायामित्येतयो नरस्यान्तः अरामो वा
स्यादङ् परे णौ । अप्राप्ते विभाषेयम् । अत्करीति घटादित्वात् त्रिविक्रम विकल्पः । ननु
क्रन्दधातो उद्धवे अरामाभावेन त्रिविक्रमासम्भवात् तस्य वामनविधानममुषपन्नं स्यात्,
तर्हि किं तस्य घटादिषु पाठ साफल्यमिति चेत्तत्राह—अनुद्धवस्यापि त्रिविक्रम इति । घटा
दिषु पाठ सामर्थ्यादनुद्धवस्याप्यरामस्य त्रिविक्रमो वामनश्च स्यादेवेत्यर्थः । चुरादि णेरिति-
सहजत्वात् सहजसर्वेश्वरान्तत्व स्वीकाराद् विकल्पेन इण्वदिट् भवति, घटादित्वादुद्धव-
वामनश्च ।

बाल०—घटा । णौ परे घटादीनामुद्धवस्य स्थाने वामनो भवति, णिपूर्वयोर्णम्बि-
णोस्तु परयोः उद्धवस्य त्रिविक्रमो वा भवति । अघटीति उद्धवोऽत्र वामनः । अघाटीति
त्रिविक्रमोऽत्रोद्धवः ॥४२४॥

बाल०—त्वत् । अङ् परे णौ परे त्रित्वरा सम्भ्रमे, स्पश धारणस्पर्शनयोः, स्मृ
चिन्तायां, भ्रद मर्दने, प्रथ प्रख्याने, दृ विदारणे, स्तृञ् आच्छादने इत्येतेषां नरस्यान्तः
अरामो भवति । स्तृणामिति बाहुल्यान्नुट् ॥४२५॥

बाल०—वेष्टि । वेष्ट वेष्टने, चेष्ट चेष्टायाम् इत्येतयोर्नरस्यान्तः अरामो वा भवति ।
ननु त्वरादीनां नरस्यान्तस्य अरामस्य अरामविधाने किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राह—
त्वरादीनामिति सन्निमित्तापवादः सन्निमित्तकार्यापवादः अन्यथा सन्निमित्तकार्यं स्यात् ।

आडः शासु इच्छायामित्यस्य तु न निषेधः—आशीशसत् । अरराघत् ।
 एजू-ऋरामेत् करणान्न वामनः, ततो मायोगे मैजिजत् । एधतेः प्रथमं
 वामनस्ततो द्विर्वचनम्—मेधिधत् । तदयोगे तु एजिजत्, एदिधत् ।
 नवदर सत्सङ्गे—औन्दिदत् औन्जिजत् । अड्डभियोगे भौवादिकः—
 आड्डित् । एवमाचिचत् । श्वेःसङ्कर्षणो वेत्यादि, केवल णौ कृतस्य
 स्थानिवत्त्वात् शोर्द्विर्वचनम्, अङ् परे णौ वामनः त्रिविक्रमश्च अशूशत
 पक्षे अशिश्चयत् । स्मृअध्याने, आध्यानं सोत्कण्ठ स्मरणम्—असस्मरत् ।
 अद अमअदत्, प्रथ अपप्रथत् । द अददरत् । स्मृ प्रभृतयश्च

अशमयिषातामिति—अनिडादौ गेह्रं विधानादिटि न हि गेह्रं । अरराघदिति—
 राघृ सामर्थ्ये भवादिरात्मपदी । एवञ्च लाघृ द्राघृ श्लाघृ प्रभृतीनामपि नोद्धव वामनः ।
 मैजिजदित्यादौ सणे द्विर्वचनम् । एधतेः प्रथमम् वामन इति—अन्यथा द्विर्वचनात् परमु-
 द्भवत्व विरहेण एरामस्य वामनो नैव सम्भाव्येत; एतत्तु माशब्द योगएव कार्यम् । मायो-
 गामावे नित्यत्वात् अत्प्रसङ्गमात्रे वृष्णीन्द्रः । औन्दिददित्यादि—उन्दी क्लेदने रुधादिः,
 उज्ज आर्जवे तुदादिः, अर्च पूजायां भ्वादिः । उन्धादि चतुर्णां क्रमेण नवदरान्
 वर्जयित्वान्य भागस्य सणोर्द्विर्वचनं दर्शितम् ।

ननु शिव धातो रङ् परे णौ नारायणस्य सङ्कर्षण-वृष्णीन्द्रयोः स्तोः सन्विमुद्धववा-
 मनश्च कृत्वा णौ कृतं स्थानिवदिति दर्शितप्रणालीतो द्विर्वचनम् कथं न क्रियते इति चेत्
 दुच्यते—अङ् परे णौ परे यानि कार्याणि तेभ्यः पश्चात् द्विर्वचने कृते तु अशशवदित्य-
 निष्टरूपमापद्येतेति । तस्मादिह केवल णौ कृतस्य सङ्कर्षण मात्रस्य स्थानिवत्त्वमिष्टम्;
 तदर्थमेव भाविनि अङि भूतवत्त्वमुपचारितमिति ध्येयम् । सङ्कर्षणाभावपक्षे वृष्णीन्द्रः,

अत्वारीति त्रिविक्रमपक्षे । उद्धवस्य त्रिविक्रमो वा भवतीत्युक्तं तर्हि कथम् अक्रान्दीत्यत्र
 त्रिविक्रमो भवतीति चेत् तत्राह—घटादीति । क्रन्दधातोरेरामस्योद्धवत्वाभावाद्वृष्णीन्द्रा-
 भावः । अतो वामनविधानस्य प्राप्तिसम्भावनैव नास्ति त्रिविक्रमाभावश्चेति तर्हि घटादिषु
 पाठो व्यर्थः स्यादिति । सहजत्वादिति सहजत्वात् सहजसर्वेश्वरान्तत्वम् अत इण्वदिट् ।
 अशमयिषातामिति अनिडादावित्युक्तत्वात् न गेह्रं । एत इति त्वर क्रन्द शम स्पश
 इत्यर्थः । निषेधादिति न वामन इति शेषः । अरराघदिति राघृविलोडने भ्वादि आत्म-
 पदी ऋरामत्वाद्दामनाभावः । मैजिजदिति सणोर्द्विर्वचनम् । तदयोगे माशब्दायोगे । न-व-
 द-र सत्सङ्गे इति न-व-द-र संयोगे औन्दिददित्यादिकमुदाहरणचतुष्टयम् । औन्दिददिति
 उन्दी क्लेदने रुधादि सत्सङ्गादि नरामं वर्जयित्वा अन्यभागस्य दीत्यस्य द्विर्वचनम् एव-
 मुत्तरेण्वपि । औन्जिजदिति उज्ज आर्जवे तुदादिः । आचिचदिति अर्च पूजायां भौवादिकः ।
 भाविनीति भाविनि अङि सङ्कर्षणानन्तरं वृष्णीन्द्रः, तत औ आव्, ततः स्थानिवत्त्वम् ।
 अशिश्चयदिति स्थानिवत्त्वात् श्वेर्द्विर्वचनं वामनः नरस्य लघुत्वाभावात्त्रिविक्रमाभावः ।

घटादयः । स्तुञ् अतस्तरत् । वेष्टि चेष्टिचोर्वा अववेष्टत् । अचचेष्टत्
अचिचेष्टत् ।

४२७. भ्राज भ्रास भाष दीप जीप मील पीड रण भण श्रण ह्ये
लप लुप लुठादीनामुद्धवस्य वामनो वाङ् परे णौ ।

भ्राज भ्रासो ऋरामेत्वात् केवलत्वाच्च अवभ्राजत् अविभ्रजत् ।
अवभाषत् अवीभषत् । अत्रालघु परत्वान्न सन्नमिति कार्यम् ।
आटिटदित्यत्र णौ परे लघुयुक्तपरत्वाभावात् त्रित्रिक्रमः । एवं मैजिज-
दित्यादि च । माभवानटिटदित्यत्रापि द्विवचनमुद्धववामनात् पश्चादेव
स्यात् । ओणु धातो ऋदित् करणात् तत्रतु माभवानोणिणत् ।
तदेवं आटिटदित्यादि सिद्धये नर लघोरित्यस्य विष्णुजनादीति विशेषणं
यत्तस्यां कल्पितं तद् व्यर्थमेव च स्यात् ।

आय्, वामनः, ततः स्थानिवत्वेन द्विवचनम् । असस्मरदित्यादिषु त्वरस्पशेत्यादिना
नरामस्यारामः, तेन च सन्निमित्तकार्याभावः ।

अमृता०—४२७. भ्राजेति । अङ् परे णौ परतः भ्राज् दीप्तो, भाष व्यक्त वाचि,
दीपी दीप्ती, जीव प्राणधारणे, मील निमेषणे, पीड अवगाहने, रण भण शब्दे, श्रण दाने
ह्येञ् स्पर्द्धायां, लप व्यक्तायां वाचि, लुप छेदने, लुठ विलोडने इत्येतेषामुद्धवस्य वामनो वा
भवति । उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्र इत्यस्य पाक्षिकापवाद एषः । आदिपदेन कण निमीलने,
वण शब्दे, हेठ विवाधायामिति त्रयो न्यास कारसम्भताः । केवलत्वादिति-अनुबन्धरहित-
त्वादित्यर्थः । तस्य अविभ्रजदित्येव, ऋरामेतस्तु अवभ्राजत् अविभ्रजदिति द्वयं हि सूत्र
फलम् । अत्रेति अभ्राजदित्यत्र, अवभाषदित्यत्र च । अलघु परत्वादिति नरस्य लघुयुक्त-
धात्वक्षर विरहादित्यर्थः । आटिटदित्यत्र लघुयुक्त परत्वभावादिति केवलविष्णुजन परत्वात्
(केवलटराम परत्वादित्यर्थः) । सर्वेश्वरस्य हि लघुगुहत्वधर्माश्रयत्वादिति निदानम् ।

सोत्कण्ठेति सोत्कण्ठञ्च तत्स्मरणञ्चेति विग्रहः । असस्मरदित्यादौ 'त्वरस्पशे'त्यादिना
नरस्यान्तस्यारामः । स्मृ प्रभृतय इति चत्वार इत्यर्थः ॥४२६॥

बाल०—भाष । अङ् परे णौ परे भाष व्यक्तायां वाचि, दीपी दीप्ती, जीव प्राण-
धारणे, मील निमेषणे, पीड अवगाहने, रणे शब्दे, भण शब्दे, श्रण दाने ह्येञ् स्पर्द्धायाम्,
लप व्यक्तायाम् वाचि, लुप छेदने, लुठ संश्लेषणे इत्यादीनामुद्धवस्य वामनो वा भवति ।
ह्ये इत्यत्र हेठेति कमदीश्वरादयः । हेठ विवाधायां लुठादीनामित्यादिशब्देन कणादेर्ग्रहणम् ।
कणादीनां वा ह्रस्वो वक्तव्य इति भाष्यम् । केवलत्वान्चेति अनुबन्धरहितत्वं केवलत्वम् ।
अविभ्रजदिति केवलत्वेन । अत्रेति अवभ्राजदित्यत्र अलघुपरत्वादिति लघुयुक्तधात्वक्षर-
परत्वाभावादित्यर्थः । लघुयुक्तपरत्वाभावादिति केवलटरामस्य परत्वात् । द्विवचनमिति

और्णूनवत् आर्त्तीथपतेत्यादौ त्रिविक्रमः स्यादेव । उद्धव संज्ञस्येत्यादि—
अवीवृतत् अमीमृजत् ।

त्रिस्वप् शये—

४२८. स्वापेः सङ्कर्षणोऽङि ।

ततोद्विर्वचनम्—असूषुपत् ।

४२९. शाछासाह्याव्यापेभ्यो युक् णौ ।

पेति पा पं च गृह्यते, रक्षणार्थस्तु न । सन्देहे तु न लुग्विकरणस्य

मा भावानटिटदित्यत्रापीति अपिकारेण मेदिधत्यत्र चोद्धवस्य वामनम् विधाय
ततो द्विवचनमिष्टम् । अन्यथा पूर्वं द्विवचने कृते तूद्धवत्वाभावाद् वामनो न स्यात् ।
आटिटदित्यादिसिद्धय इति—व्यतिरेकमुखेनाटिटदित्यादिसिद्धये इत्यर्थः । नरघोरित्यत्र
प्रक्रिया कौमुद्यां—‘हलादि लघ्वभ्यासस्ये’ति यत् कल्पित वाक्यं तत्तु व्यर्थमेव, हलादीति
विशेषण-निवेशं विनापि तत्तत्पदसिद्धेः । तथा हलादित्वाभावेऽपि ऊर्णञ् अर्थादीनां नरस्य
त्रिविक्रमत्वसिद्धेश्च । तस्मात्तत्र हलादीति विशेषणं व्यर्थं न्यस्तम् । तथा कल्पितमित्यनेन
सर्वेषाममतत्वाद् भ्रमएवेत्यपि ध्वनितम् । उद्धवसंज्ञस्येति—“उद्धवसंज्ञस्य ऋर्वा अङ् परे
णौ” इति लक्षणेनेति शेषः ।

अमृता०—४२८. स्वापेरिति । ण्यन्तस्य स्वापि धातोः सङ्कर्षणः स्यादङि परे ।
ततोद्विर्वचनमिति—सङ्कर्षणे कृते लघूद्धवस्येति गोविन्दः, पुनरशास्वृदित इति वामन स्ततो
द्विवचनमिति क्रम उन्नेयः । अनन्तरञ्च नरलघोस्त्रिविक्रमो विरिञ्चिसस्यपत्वञ्चेति ।

अमृता०—४२९. शोछेति । णौ परे शो तनुकरणे, छोदने, पोऽन्तकर्मणि, ह्वेञ्
स्पृद्धायां, व्यञ्ज स्म्वरणे, वेञ्ज तन्तुसन्ताने इत्येतेभ्यः पा धातोश्चोत्तरे युगागमो भवति ।
पुकोऽपवाद एषः । शोप्रभृतीनामारामान्तत्वेन निर्देशो हो पुकः प्राप्तिस्मभावन स्मारकः ।
वेञ्जस्तु आरामान्ततया निर्देशे सति ओ वै शोषणे इत्यस्यापि प्राप्तिः स्यात्, अत स्तदति-
प्रसङ्ग वारणाय यथास्वरूपाख्यानंज्ञेयम् । रक्षणार्थस्तु नेति—अदादिः पा धातु न गृह्यत

उद्धववामनानन्तरमेव द्विवचनं भवति । ओणिणदिति ऋरामेत्वात् नात्र उद्धवस्य वामनः ।
तदेवमिति लघुयुक्तधात्वक्षरपरस्य विष्णुजनादिनरलघोस्त्रिविक्रमो भवतीति प्रक्रियामतं
विष्णुजनादेर्धातो नरलघोरित्यर्थः । व्यर्थं मेवेति विशेषणं विनैव तत्सिद्धेः । नरलघोरिति
विष्णुजनादीति च स्वसंज्ञानुसारेणोक्तम् । त्रिविक्रमः स्यादेवेति लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वात्
धातोर्विष्णुजनादित्वाभावेऽपि त्रिविक्रमो भवत्येव । उद्धवसंज्ञेस्येत्यादीति उद्धवसंज्ञस्य
ऋद्वयस्य ऋर्वा अङ् परे णाविति लक्षणम् । अवीवृतदिति ऋरामस्य ऋः अन्यथा गोविन्दः
स्यात् । अमीमृजदित्यत्र वृष्णीन्द्रः स्यात् । त्रिष्वपशय इति यल्लिखितं तत्र बहुप्रयोजनक-
मिति ज्ञेयं पूर्वमेव लिखितत्वात् ॥४२७॥

बाल०—स्वापोः । अङि परे स्वापेः सङ्कर्षणो भवति । असूषुपदिति ‘ईश्वरहरिमित्रे’
स्यादिना विरिञ्चिसस्य पत्वम् ॥४२८॥

ग्रहणमिति न्यायात् । शाययतीत्यादि । ह्वो नरनारायणयोरिति सङ्कर्षण एव, नतु युक् अन्तरङ्गत्वात्-अजुहवत् ।

४३०. सनरस्य पिवते रङ्परे णौ पीप्यः, तिहते स्तिष्ठिपः, जिघ्रते स्तु जिघ्रिपो वा ।

अपीप्यदित्यादि । ऋगति-प्रापणयोः, ऋसृ गतौ । अत्ति ह्रीति-अर्पयति हरेपयति । री, रीङ्-रेपयति । यलोपः-वनोपयति स्थापयति ।

४३१. पातेः पाल् णौ, वातेः कम्पनार्थे वाज् धूजो धून् प्रीणातेः प्रीण् ।

पालयति इत्यादि ।

इत्यर्थः । तस्य तु “पातेः पाल् णौ” इति लुगागमोवक्ष्यते । अग्रहणे परिभाषां हेतुतयोप-न्यस्यति-लुग्विकरणेत्यादि । सङ्कर्षणे एवेति-तत्र नरनारायणो रितिकथनेन हि ह्वेञ् सङ्कर्षणविधानमङ् परे णौ तथाधोक्षजे चेति बोध्यते । अतश्च स्वल्पाश्रित्वात् प्रकृत्याश्रितत्वाच्च सङ्कर्षणविधेरेवान्तरङ्गत्वमिति । एवञ्चाधोक्षजे सङ्कर्षणः-जुहवामासेति । तदन्यत्रतु-ह्वाययति, ह्वायिष्यतीत्यादीनि । भ्राजभासेत्यादिना वामनाभावपक्षे-अजुहावदिति ।

अमृता०-४३० सनरस्येति । अङ् परे णौ परतः सनरस्य पिवत्यादेः पीप्यादय आदिश्यते, जिघ्रते स्तु जिघ्रिप इति वादिश्यते । सर्वत्र अराम उच्चारणार्थः । सनरस्येति निर्देशेन नरस्य कार्यान्तराकांक्षा निरासिता । अतिष्ठपत् अजिघ्रिपत् । अत्ति ह्रीति पुक्, गोविन्दो यलोपश्चेति शेषः ।

अमृता०-४३१. पातेरिति । णौ परे पारक्षणे इत्यस्य पाल्, वा धातोः कम्पनार्थे वाज्, धूज् कम्पने इत्यस्य धून्, प्रीज् तर्पणे इत्यस्य प्रीण् इत्येते आदिश्यन्ते । पिवतेस्तु युक् पूर्वमुक्तः । वाजयति पक्षौ गरुडः । कम्पनार्थादन्यत्र तु-रजोभिर्मसि वापयति, शोषयतीत्यर्थः । वातेरिति ओ वै शोषणे इत्यस्य ग्रहणम्, नतु वागतिगन्धनयोरित्यस्य, सन्देहे

बाल०-शा । णौ परे शो तनूकरणे, छो छेदने, षोऽन्तकर्मणि, ह्वेञ् स्पद्धायाम्, व्येञ् संवरणे, व्येञ् तन्तुसन्ताने इत्येतेभ्यः पाधातोश्च उत्तरे युक् भवति । पा पै चेति पा पाने पै शोषणे । रक्षणार्थंस्तु नेति पा रक्षण इति न गृह्यते, अग्रहणे हेतुमाह सन्देहे त्विति । लुग्विकरणस्येति अदादेरित्यर्थः । युगभावे हेतुमाह-अन्तरङ्गत्वादिति । प्रकृत्याश्रितत्वादनन्तरङ्गत्वम् । भाष दीप जीव मीलेत्यनेन उद्धवस्य वामनत्वविकल्पात् । वामनाभावपक्षे अजुहवदिति ॥४२६॥

बाल०-सन् । अङ् परे णौ परे सनरस्य पिवतेः स्थाने पीप्यो भवति । सनरस्य तिष्ठतेः स्थाने तिष्ठिपो भवति, सनरस्य जिघ्रतेस्तु स्थाने जिघ्रिपो वा भवति । अत्ति ह्रीतीति पुक् गोविन्दश्चेति शेषः ॥४३०॥

४३२. लियो लीन् लातेर्लाल् वा णौ स्नेहद्रावणे ।

लियइति ली लीडोर्ग्रहणम् । घृतं विलीनयति । लीयति लीनात्यो
वैत्यात्वेऽपि विलीनयति । लीनादेशादन्यत्र—विलापयति विलायति ।
लाते स्तु—विलायति विलापयति घृतम् । स्नेहेति किम्—लियो—
विलापयति विलायति । लाते स्तु विलापयति लोहम् ।

४३३. लियोरारामो णौ पूजाभिभव-प्रतारणेषु आत्मपदञ्च ।

तु न लुग् विकरणस्य वाजादेशः पुक् निरासार्थो ज्ञेयः । न च लाक्षाणिक प्रतिपदोक्त न्यायेन
सहजारामान्तः वागतिगन्धनयोरित्येवात्र ग्राह्य इति वाच्यम्, लाक्षणिक्त्यादि परिभाषात्र
प्रकरणे नेष्यते, शास्त्रेति सूत्रे पे धातोरुपादानं हि तज्ज्ञापकमिति ।

अमृता०—४३२. लिय इति । णौ परे स्नेहद्रावणे वाच्ये लियः स्थाने लीन् वादि-
श्यते, तथा तस्मिन्नेवार्थे लादाने इत्यस्य लाल् वादिश्यते । आत्वेऽपि विलीनयतीति—
आरामान्त पाठे तदभावे चोभयत्र हि लीनादेशो भवेत्, तस्य नित्यत्वादित्यर्थः । लीना-
देशाभावे यदा आरामान्तपाठस्तदा पुगामे विलापयति; लीयति लीनात्यो वैति तस्याप्य-
भावे विलायि धातो विलाययति । लातेस्त्विति—स्नेहद्रावणार्थाद्वन्मन् हि केवलपुक् ।

अमृता०—४३३. लियइति । णौ परे पूजायां अभिभवे प्रतारणे चार्थे ली-लीडो
रन्तस्य नित्यमारामः स्यात्, तस्य नित्यमात्मपदञ्च भवति । लीयति-लीनात्यो रिति
प्राप्तविभाषाया अपवादस्तथा लीनातेः सिद्ध-परपदस्यापवारक एषः । लापयते इत्यारामा-
न्तत्वात् पुक् । कंसमुल्लापयते तमभिभवतीत्यर्थः । बालकृष्णमिति—तं नवनीत दान
प्रलोभनेन प्रतापयतीत्यर्थः ।

बाल०—पातेः । णौ परे पा रक्षण इत्यस्य स्थाने पाल् भवति । कम्पने अर्थे वा
गति-गन्धनयोः इत्यस्य स्थाने वाज् भवति । धूञ् कम्पने इत्यस्य स्थाने धून् भवति, प्रीञ्
तर्पणे इत्यस्य स्थाने प्रीण् भवति । पातेरिति निर्द्देशः पा पाने इत्यस्य निरासार्थः ।
वातेरिति निर्द्देश ओ वै शोषण इत्यस्य भ्वादेर्निरासार्थः । धातूनामेकार्थत्वाद्वातेः
कम्पनार्थेति ज्ञेयम् । धूञ् इति सानुबन्धनिर्द्देशः । धू विधूने इत्यस्य तौदादिकस्य
निरासार्थः । प्रीणातेरिति निर्द्देशः प्रीङ् प्रीतावित्यस्य दिवादेर्निरासार्थः । पालयतीति
पाल रक्षणे इत्यनेन चौरादिकेनापि सिद्धयति, किन्तु पातेरनिष्टरूपं स्यादिति पालविधानं
कृतम् ॥४३१॥

बाल०—लियो । णौ परे स्नेहस्य घृतादेर्द्रावणे अर्थे लियः स्थाने लीन् वा भवति,
ला दाने इत्यस्य स्थाने लाल् वा भवति । ली लीडोरिति ला श्लेषणे दिवादित्ययोः ।
आत्वेऽपि विलीनयतीति । आत्पक्षे—विलीनयति विलापयतीति रूपद्वयमिति भावः ।
विलाययतीति उभाभ्यां त्यक्ते पक्षे । आत्वेऽपि विलीनयतीति किमर्थमुक्तमिति न
निश्चितम् । घृतमिति पूर्वत्र च योज्यम् । स्नेहेति किमिति—विलापयतीति । आत् पक्षे—
लोहमिति घृतमिति वत् ॥४३२॥

वैष्णवत्वेन लापयते, आत्मानं पूजितं करोतीत्यर्थः । कृष्णः कंसमुल्ला-
पयते । बालकृष्णमुल्लापयते गोपी । काशिका भाषावृत्त्यादि सम्मते
णावित्यत्राप्यशितोति तु प्रक्रिया चिन्त्या ।

४३४. भियो भीष् भापौ गौ प्रयोजकाद् भयं चेदात्मपदञ्च,
स्मयतेः स्मापः सभयविस्मयश्चेत् ।

भीषयते भापयते कंसं हरिः, विस्मापयते च । प्रयोजकादिति किम्—
गजदन्तेन भाययति विस्मापयति च तम् ।

स्फायो ओप्यायो वृद्धौ ।

४३५. स्फायः स्फाव्, शदेरगतौ शात्, इणोगमि रबोधने, क्रीजः

अत्र णि परनिमित्तीकृत्य स्वमतं पोषयितुं प्रक्रियामतन्तु दूषयितुं प्राचीनमतमुत्था-
पयति—काशिकेति । आदिशब्देन कालापानाञ्च तथैव मतम् । यथा हि—प्रलम्भन शाली-
नीकरणयोश्च गौ नित्यमात्वं भवतीति काशिका व्याख्या । प्रक्रियायान्तु—प्रलम्भनाभि-
भव पूजायु लियो नित्यमात्वमशितोति । यद्यपि मतद्वयेऽपीह फलसाम्यं तथापि प्रक्रियायाम्
“एत्र विषयेऽशित” (चतुर्व्यूह विधिविषयेऽशिवे) इत्येवं पर निमित्तं विशेषणीयम् ।
अन्यथा शिदित्तरे कृति निष्ठायां विलानमित्येवमपदं सिध्यैत् केवलमशितोति निर्देशात्
तस्यादोष एव प्रसक्त इति चिन्त्या पदेन व्यञ्जिम् ।

अमृता०—४३४. भियइति । चेत् यदि प्रयोजकाद्भयं स्यत्तर्हि गौ परे त्रिभी भये
धातोः भीष् भापौ आदेशौ भवतः, तस्यात्मपदञ्च भवति । तथा प्रयोजकात् सभयविस्मय
श्चेत् स्यात्तर्हि स्मिङ् ईषद्वसने इत्यस्य स्माप आदिष्यते अत्मपदञ्च भवति । आराम इत् ।
प्रत्युदाहरणे गजदन्तरूप करणेन हि भीति विस्मयञ्चोत्पादयति नतु स्वयं प्रयोजक कर्त्रा ।
भाययति विस्माययतीत्यत्र गौ धातो कृष्णीन्द्रः णेर्गोविन्दश्च ।

अमृता०—४३५. स्फाय इति । स्फुटोऽर्थः । सिध्यतेरिति श्यविकरण निर्देशेन षिथु

बाल०—लियो । गौ परे पूजायाम् अभिभवे प्रतारणे चार्थे लो-लीङोरन्त आरामो
भवति आत्मपदञ्च । कंसमुल्लापयत इति अभिभवतीत्यर्थः । बालकृष्णमुल्लापयत इति
प्रतारयतीत्यर्थः । णावित्युक्त्वा स्वमतस्य कल्पितत्वं वारयितुं णावित्यस्य विशेषणताह—
काशिकेति ॥४३३॥

बाल०—भियो । चेत् यदि प्रयोजकाद्भयं भवति, तदा त्रि भी भये इत्यस्य स्थाने
गौ परे भीष्-भापौ भवतः आत्मपदञ्च । प्रयोजकात् सभय विस्मयो यदि भवति, तदा
स्मिङ् ईषद्वसने इत्यस्य स्थाने स्माप् भवति आत्मपदञ्च । भीषयते भापयते विस्मापयते
च कंसं हरिरिति अत्र हरिप्रयोजककर्त्ता नतो भयं सभयविस्मयश्च । गजदन्तेनेति । गजोऽत्र
कुवलयपीडः । तमिति कंसमित्यर्थः । अत्र प्रयोजकात् न भयं समयविस्मयश्च, किन्तु
करणाद्-गजदन्तात् ॥४३४॥

क्राप्, अधोडोऽध्याप्, जेर्जाप्, सिध्यतेः साध् नतु पार-
लौकिके, दुषो दूष्, चित्तकर्मत्वे तु वा णौ ।

स्फावयति, शातयति छिनत्तीत्यर्थः । इण् गतौ गमयति । इण्वदिक्-
अधिगमयति, बोधने प्रत्याययति । साधयति अन्नम् । पारलौकिके—
सेधयति परलोकम् ।

४३६. रुहो रोप् चिजश्चाप् स्फुरःस्फार् वेतेः प्रजने वाप् णौ वा ।

रोपयति रोहयति, चापयति चाययति, स्फारयति स्फोरयति । आदेश-
सद्भावे णौकृतस्य स्थानिवत्त्वाद् द्विवचनम्—अपुस्फुरत् अपुस्फुरत् । वी
प्रजनादौ—वापयति वाययति गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ।

संराद्धौ इत्यस्यैव ग्रहणं, नतु पिधुगत्यामित्यस्य, न वा पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये चेत्यस्य ।
शदे गतौ तु—गाः शादयति गोविन्दः, चालयतीत्यर्थः, । दूषइति—अनिवेदितान्नं दूषयति
लोकम् चित्त कर्मकत्वे तु दूषयति दोषयति वा कुवासनया कामः ।

अमृता०—४३६. रुह इति । णौ परे रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च, चि चयने, स्फुर
स्फुरणे, वी प्रजन कान्त्यादावित्येतेषां स्थाने यथाक्रमं रोप् चाप् स्फार् वाप इत्येते आदेशा
वा स्युः । वेतेस्तु प्रजनमात्रार्थे । आदेशपक्षे उद्व वामनात् पश्चात् णौ कृतस्य स्फारा
देशस्य स्थानिवत्त्वे स्फु इत्यस्य द्विवचनं, शौरिशिरस्कस्तु सात्वतः, हरिकमलञ्च : अनादे-
शेअपुस्फुरत् । प्रजनादन्यार्थे तु नादेशः—उद्वं वाययति कृष्णः, गमयतीत्यर्थः ।

बाल०—स्फायः । णौ परे स्फाय स्थाने स्फार् भवति । णौ पर इति सर्वत्र योज्यम्
अगतावर्थे वर्त्तमानस्य शद्लृ शातन इत्यस्य स्थाने शात् भवति । अवोधनेऽर्थे वर्त्तमानस्य
इणगतावित्यस्य स्थाने गमिर्भवति । डुकीर्द्रव्यविनिमये इत्यस्य स्थाने क्राप् भवति ।
अधिपूर्वस्य इङ् अध्ययने इत्यस्य स्थाने अध्याप् भवति । जि जये इत्यस्य स्थाने जाप् भवति
सिधु संराद्धौ इत्यस्य स्थाने साध् भवति, पारलौकिकेऽर्थे वर्त्तमानस्य तु न भवति सिद्धच-
तेरिति । निर्देशः पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये चेति द्वयोर्निरासार्थः । दुष वैकृत्ये इत्यस्य स्थाने
दूष् भवति । चित्तकर्मकत्वे तु वा भवति । शदेरिति । गतौ तु शादयति प्रत्याययतीति
बोधयतीत्यर्थः । साधवेति अनन्तमिति धनकाङ्क्षयेति शेषः । दुष इति । दूषयति कृष्णा-
निवेदितान्नम् । चित्तकर्मकत्वे तु दूषयति चित्तां दोषयति च ॥४३५॥

बाल०—रुहो । णौ परे रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च इत्यस्य स्थाने रोप् वा भवति ।
चिज् चयने इत्यस्य स्थाने चाप् वा भवति । स्फुर स्फुरणे इत्यस्य स्थाने स्फार् वा भवति ।
प्रजनं गर्भग्रहणम् । आदेशिति आदेशविद्यमानतायाम् आदेशे सतीत्यर्थः । द्विवचनमिति
स्फुर इत्यभ्येति शेषः । अपुस्फुरदिति आदेशाभावपक्षे । प्रजनादावित्यादिशब्देन कान्त्यसन-
खादनानां ग्रहणम् ॥४३६॥

४३७. इडो गाड् सन्नड् परे णौ वा ।

अध्यजीगपत् अध्यापिपत् ।

४३८. नरोद्वयस्य इः पवर्ग हरिमित्र-जरामेष्ट्वद्वयपरेषु सनि ।

४३९. स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवतीनां वा ।

ततः सन्निमित्त कार्येण—अवीभवत् अयीयवत् । जु गतौ सौत्रः—
अजीजवत्, असिस्रवदित्यादि ।

अमृता०—४३७. इड इति । सन् च अड् च सन्नडौ, तौ परो यस्मात् तथाभूते णौ परे (सन् परे णौ अड् परे णौ चेत्यर्थः) इड् अध्ययने इत्यस्य स्थाने गाडादेशो वा भवति । अध्यजीगपदिति—आदेशपक्षे अशास्वृदित इत्युद्धवस्य वामनः, नरामस्येरामः, त्रिविक्रमश्च । अध्यापिपदिति—अधीडोऽध्याप, अधिविश्लेषेण आप् इत्यस्य द्विवचने प्राप्ते सर्वेश्वरादित्व सन्त्यङौस्तु तत्सम्बन्धिनः सर्वेश्वरश्चेति सणेः पेद्विवचनम् ।

अमृता०—४३८. नरेति । सनिसति अद्वयः परो यस्य तादृशि पवर्गे हरिमित्रे जरामे च परे नरसम्बन्धिन उद्वयस्य इरामः स्यात् । पूञ्—पिपविषति, भू विभावयिषति, यु-यियविषति, लूञ् लिलावयिषति । अत्र णौ कृतं स्थानिवदिति द्विवचने उरामस्य इराम स्ततः सन्निमित्तकार्येण त्रिविक्रमः । उद्वयस्येति किम्—पापचिषति । अद्वयपरस्येति किम्—बुधुषति । पवर्गेत्यादि किम्—ऊर्णुनविषति ।

अमृता०—४३९. स्रवतीति । स्पष्टार्थम् । अद्वयपरस्येति किम्—शुश्रूषते ।

बाल०—इडो । सन् च अड् च सन्नडौ तौ परौ यस्मात् तादृशे णौ परे इड् अध्ययने इत्यस्य स्थाने गाड् वा भवति । गाडो डित्वस्य प्रयोजनं न निश्चितम् । अध्यजीगपदिति उद्ववस्य वामनः नरस्य सन्निमित्तकार्यादि अध्यापिपदित्यत्र यावत् सम्भवस्तावत् विधिपिरि न्यायेन अधीडः अध्याप इत्यनेन अधिविश्लेष्य इड् आप इत्येवादेशस्तस्मात् सर्वेश्वरादित्वे अन्यभागस्येति योज्यमिति ॥४३७॥

बाल०—नरो । सनि सति अद्वयपरेषु प वर्गं हरिमित्र-जरा नरसम्बन्धित उद्वयस्य स्थाने ईर्भवति । नरोरामस्येत्कृत्वा नरोद्वयस्येति कृतं प्रक्रियालाघवार्थम् अन्यथा अवीभवदित्यादौ नरस्य वामन इत्यस्यापेक्षा स्यात् ॥४३८॥

बाल०—स्रवति । सनि सति स्रु, गतौ, श्रु श्रवणे, द्रु गतौः प्रुङ् प्लुङ्, च्युङ्, गतौ इत्येषां नरोरामस्य स्थाने अद्वयपरेषु इर्वा भवति । अद्वयपरेष्वित्येपादानात् णावेवास्य विषय इति बोद्धव्याम् । प्राप्ते विभाषेयम् । अवीभवदिति भू सत्तायां णिः वृद्धिः भूतेश-दिप् अड् स्थानिवत्त्वाद् द्विवचनम् उरामस्येरामः उद्ववस्य वामनः तत्परस्य नरलघोस्त्रिविक्रमः । अयीयवदिति यु मिश्रणा-मिश्रणयोः । अमुस्रवदिति नरस्य लघुत्वाभावात् त्रिविक्रमाभावः ॥४३९॥

४४०. रञ्जेर्नस्य हरो णौ मृगरमणे ।

रजयति मृगान् । अन्यत्र रञ्जयति कृष्णम् ।

एवमन्येऽपि ।

४४१. हन्तेस्तो नृसिंहेऽनिणधोक्षजे ।

हनो हस्य घो णिन्नयोः—घातयति । गत्यर्थस्यापि णौ तःस्यादिति दुर्गः—घातयति ।

॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

अमृता०—४४०. रञ्जोरिति । णौ परे मृगरमणे मृगक्रीडायामर्थे रञ्ज रागे घातो नस्य हरो भवति । णेः कंसारित्वाभावत् तत्राप्राप्ते नलोपे विधानमेतत् । रजयति मृगानिति—क्रीडतो मृगान् प्रयुक्त इत्यर्थः । रञ्जयति कृष्णमिति-अनुरक्तं करोतीत्यर्थः ।

अमृता०—४४१. हन्तेरिति । इण् च अधोक्षजश्च इणधोक्षजौ, न विद्येते तौयत्र तादृशि नृसिंहे परे हन हिंसागत्योरित्यस्यान्तवर्णः तरामो भवति । अनिणधोक्षज इति किम्—अघाति, जघान । गत्यर्थस्यापीति—णौ परे गत्यर्थस्य, अपिकारेण हिंसार्थस्य च हन्ते नस्य तः स्यादिति दुर्गसिंहः (कलाप वृत्तिकृत्) मन्यते । तथापि गत्यर्थेऽपि तदुदाहरणमृगां घातयति गमयतीत्यर्थे इति । हन्ते स्त इति कलाप सत्रस्य वृत्ति द्रष्टव्या ।

इति श्री हरिनामामृते व्याख्याता ण्यन्तप्रक्रिया ।

बाल०—रञ्जेः । णौ परे मृगरमणे मृगक्रीडायामर्थे रञ्ज रागे इत्यय नस्य हरो भवति । रजयति मृगानिति क्रीडतो मृगान् प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । रञ्जयति कृष्णमिति अनुरक्तं करोति सुखयतीत्यर्थः । एवमिव एवमन्येऽपि ण्यन्तप्रयोगा ज्ञेया इति शेषः ॥४४०॥

बाल०—हन्ते । नृसिंहे परे हन हिंसागत्योः इत्यस्य अन्तस्तो भवति ॥४४१॥

॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

अथ सन्नन्तः ।

४४२. सन् क्रियेच्छायाम् ।

४४३. अद्वयग्रहगुहेभ्यो नेट् सनि ।

ईशसमीपाद्विष्णुजनादनिट् सन् कपिलः, ईशाच्च । मृजेर्नेति केचित् ।
उद्वयग्रहणं रुस्वनादीनां ग्रहणार्थम् । भवितुमिच्छति—बुभूषति ।
बुभूष्यते; बुभूषाश्चकार ।

अमृता०—४४२. सन्निति । क्रियाया इच्छा क्रियेच्छा । क्रियाशब्दस्य कर्तृ सापे-
क्षत्वात् कर्तुं या क्रिया, इच्छतेः कर्मभूताया स्तस्या हीच्छायां गम्यमानायां धातो रूतरे
सन् प्रत्ययो भवति । क्रियाया समान कर्तृ त्वं यस्याः कर्मत्वञ्च धातोरर्थं द्वारकमिह बोध्यम् ।
अन्यथा अन्यस्य गमन मिच्छति, गमनेन इच्छतीत्यादावातव्यपितिः स्यात् । अत्र केचित्
सनो विकल्पविधानेन पक्षे वाक्यमपि विदधति, तत्तु नावश्यकं मन्ये । इच्छार्थे सनो वाक्यं
खलु तुमन्तं विना प्रकाशासम्भवाद् नित्यमेव तुमपेक्षि । ततश्च इच्छार्थधातुयोगे हि तुमश्व-
विधान सामर्थ्यादिहैव तद्विधानचरितार्थता । अन्यथा तद्विधानस्य व्यर्थत्वमापदयेत् ।
तस्मात् तुमन्तवाक्यस्य स्वतएवानिवार्य-तया सर्वत्र प्रवृत्तोः सनो वाक्यप्रसङ्गे तस्य
स्थित्यनुमति दानं व्यर्थमिति विमृश्य ग्रन्थकृता तदुपेक्षितमिति दिक् ।

अमृता०—४४३. उद्वयेति । सनि परे उद्वयान्तात् ग्रहगुहाभ्याश्चोत्तरे इट् न स्यात् ।
सनो रामधातुकत्वेन तस्मिन् परे धातोरिडागमै प्राप्ते एभ्यः प्रतिषिध्यते तत् । दीर्घो-
रामान्तानां, रुस्तु प्रभृतीनां, ग्रहेश्व नित्यं प्राप्ते तथा गुह ऊदित्वेन विकल्पे प्राप्ते निय-
मोऽयम् । बुभूषतीति—धातोर्द्विवचने सनादङन्ताश्व धातव इति बुभूष धातोरुत्तरे तिप्
शवादिः अनिट् सनः कपिलत्वाद धातोर्न गोविन्दः । बुभूष्यत इति—अरामहरो रामधातुके ।
बुभूषाश्चकारेति—अनेकसर्वेश्वरत्वादाम्, कुत्रोऽनुप्रयोगश्च । क्रिययैक कर्तृत्वमुप-पादयितुं
हेतुमुपन्यस्यति—मुख्यत्वादिति । तस्यैव कर्तुः क्रिया तस्यैव कर्तृरिच्छायां सत्यां सन्
प्रत्ययइष्टः, क्रियेच्छयोरेकाधिकरणमेव क्रियेच्छाशब्देन लक्षयतीति तात्पर्यम् । तस्मात्
समान कर्तृत्वाभावेन अन्यस्य भवनमिच्छतीत्यत्र न सन्, किन्तु तत्रक्यन् स्यादिति
वक्ष्यते । विदधते एवतत्र क्रिया चेच्छा च, किन्तु भिन्नाधिकरणासा सा च, क्रिया (भवन-
रूपा) एकस्य, इच्छा त्वन्यस्येति । भूधातोरर्थद्वारेणेच्छाया असत्त्वान्नेह समानकर्तृत्व-
मिति भावः । क्रियाया इच्छेति कर्मणि षष्ठी ।

अथ सन्नन्तः

बाल०—क्रियेच्छायां गम्यमानायां धातोरुत्तरे सन् भवति । क्रिया सत्तादिलक्षणो
धात्वर्थः ॥ ४४२ ॥

बाल०—उद्वय । सनि परे उद्वयान्तात् ग्रह-गुहाभ्याश्च उत्तरे इट् न भवति । मृजेर-
निट् सन् कपिलो न भवतीति केचित् । वदन्तीति शेषः । उद्वयग्रहणमिति ।

मुख्यत्वाद् यस्यैव क्रिया तस्यैवेच्छा गम्यते; तेनान्यस्य भवनमिच्छतीत्यर्थे न स्यात् । क्रियाया इच्छा क्रियेच्छा ननु क्रिययेच्छेति । इच्छायाः कर्मान्तरसापेक्षत्वं स्यात् । गमनेनेच्छतीत्यत्र च न भवेत् ।

४४४. उपासनेऽपि श्रुवः ।

अर्थान्तरं व्यावर्त्तयति—ननुक्रिययेच्छेति । क्रियया इच्छेति विग्रहे तु इच्छायाः सकर्मकत्वात् कर्मान्तरापेक्षा स्यात्, तर्हि क्रियाया इषिकर्मत्वं नोपपद्यत इति सनोऽविषयत्वेने लक्षणासम्भवः स्यादित्याशयः । गमनेनेच्छतीत्यत्र समान कर्तृत्वमस्त्येव, यएवेच्छतेः कर्त्ता सएव गमनस्य । स च स्वोय करणभावभूतेन गमनेन किमपि वस्तु इच्छतीति कर्मान्तरसापेक्षत्वं तस्या ननु धात्वर्थकर्मकत्वम्; तत्तु कर्मत्वं नहि गमेरर्थद्वारकमिति सनोऽनवकाश इतिदिक् ।

अमृता०—४४४. उपासन इति । उपासनेऽथ अपिकारेण क्रियेच्छायाश्च श्रुश्रवणे धायोः सन् प्रत्ययो भवति । शुश्रूषत इति—उद्वयग्रहगुहेभ्य इति नेट्, ईशाच्चेति सनः कपिलत्वम्, ईशान्त-हन्त्योरिगिषि त्रिविक्रमः । प्रत्याङ् पूर्व वर्जयित्वा श्रुव आत्मपदं सन इति वक्ष्यते । एवं कृष्ण लीलां शुश्रूषते परीक्षिदिति क्रियेच्छायाश्च । पूर्वधातुवत् सनः पर पदादिक मिति प्रागुक्तम् । शुश्रूषत इत्यस्यतु विशेषलक्षणेनात्मपद विधानान्नासिद्धपदत्व-दोषः प्रकल्प्यः ।

ननु इच्छा तावत् सचेतनस्य हि सम्भवेन्नखत्वचेतनस्य, ततः कथं-गङ्गाकूलपिप-तिषतीत्यादि प्रयोगः सिध्येदिति चेत्तत्राह उपचारादिति । अचेतने कूले सचेतनत्वमुपचर्य्य सन् क्रियत इत्यर्थः । ननु च मर्कटोऽयं मुमूर्षतीति कथं प्रयुज्यते, मरणस्य केनाप्यनिष्ठत्वा-दिति चेत् ? सत्यम्; “आशङ्क्यामुपसंख्यानमिति” तथा “आशङ्कायांसन् वक्तव्यः” इतिवार्त्तिकश्च । आशङ्का सम्भावना, सा च प्रयोक्तृधर्मः । अत्र सत्यपिसचेतनत्वे जीवनस्य

उरामेति । कृतेऽपि बुभूषतीति सिद्धयति तथाप्युद्वयग्रहणं रुस्त्वादीनां रु शब्दे, स्नु प्रस्रवणे इत्यादीनां ग्रहणार्थं कृतमिति शेषः । भवतुमिच्छतीति भवनमिच्छती-त्युक्तेऽपि सन् भवतीति ज्ञेयम् बुभूषाश्चकारेति अनेकसर्वेश्वरवादाम् मुख्यार्थत्वात् क्रिये-च्छाशब्दस्यायमेव मुख्यार्थ इति हेतोर्यस्यैव क्रिया तस्यैवेच्छा गम्यते इति । तेन तस्यैव क्रिया तस्यैवेच्छा इति हेतुना अन्यस्य भवनमित्यादौ न स्यात् । क्रियया इति कर्मणि षष्ठी अतः कर्मान्तरनिरपेक्षत्वम् । न तु क्रियया इच्छेतीति तथा सति इच्छायाः कर्मा-न्तरसापेक्षत्वं स्यादिति । क्रियया इच्छति विग्रहाभावात् गमनेनेच्छतीत्यादि ॥ ४४३ ॥

बाल०—उपा । उपासनेऽर्थेऽपि श्रुव उत्तरे सन् भवति । अपिशब्दात् क्रियेच्छाया-मपि भवतीति ज्ञेयम् । हर्षि शुश्रूषते इति उपासते इत्यर्थः । शुश्रूषत इति ‘ईशान्ते’ त्यादिना त्रिविक्रमो वक्ष्यते । असिद्धरूपं न त्याज्यमिति प्रतिज्ञासिद्धयर्थं त्रिविक्रमम् आत्मपदश्च वक्ष्यत इति वक्तुमुचितमिति ज्ञेयम् । जिजागरिषतीति ‘नरारामस्येरामः सनी’

हरिं शुश्रूषते । त्रिविक्रम आत्मपदश्च वक्ष्यते । उद्वेपेति किम्—
जिजागरिषति । गङ्गाकूलं पिपतिषतीत्याद्युपचारात् ।

४४५. दीङ् आ वा सनि ।

दिदासते दिदीषते ।

४४६. ईशान्त-हन्त्योरिडादेशगमेश्च त्रिविक्रमः सनि ।

ओष्ठ्योद्धवस्येत्युर्, ततोद्विर्वचनम् । अत्र अग्रियतेः शिवाभावेन परपदित्वे
सन्नन्तस्यापि परपदित्वम्—मुमूर्षति । जुहूषति । स्वरतीत्यादि—
सिस्वरिषति सुस्वूर्षति ।

प्रियत्वात् मर्कटस्य मर्तुमिच्छा न सम्भवेत्, अतः—अहमाशङ्के मर्कटोऽयं मरिष्यतीत्यर्थे
हि प्रयोग एव वेदितव्य इति समञ्जसम् ।

अमृता०—४४५. दीङ् इति । सनि परे दीङ् क्षये इत्यस्यान्त आरामो वास्यात् ।
ईशाच्चेति सनः कपिलत्वेन चतुर्व्यूहविधेर्विरहात् दीङ् आत्वस्याप्राप्ते विभाषेयम् । पूर्व-
धातुवत् सनः परपदादिकमिति सन्नन्तेऽपि दीङ् आत्मपदम् । इहपाणिनीयास्तु दीङ् आत्वं
नेच्छन्ति, तन्मते, दिदीषत इत्येव । कालापाः पुनर्नित्यमात्वमिच्छन्तीति तन्मते दिदासत
इत्येव । अतोऽस्मद्ग्रन्थकृता विकल्पेनात्वं विहितमित्यवधीयते ।

अमृता०—४४६. ईशान्तेति । सनिपरे ईशान्तधातोर्हन् धातोस्तथा इडादिष्टस्य
गमेश्च त्रिविक्रमो भवति । तत्रेशान्तानामन्तस्य हनगम्योस्तूद्धवस्य त्रिविक्रमो ज्ञेयः ।
इडादेशेति किम्—इहतु मा भूत् सञ्जिगंसते वत्सो मात्रा, मिलितुमिच्छतीत्यर्थः । इड-
श्वेत्यनेन इडो गम्यादेशो वक्ष्यते । मृडभातोरीशान्तत्वेन त्रिविक्रमतत ओष्ठ्योद्धवस्येति
ऋरामस्य उरादेशे दीर्घे च कृते पश्चाद् द्विर्वचनमिति क्रमः । आदौ कृते तु द्विर्वचने नर-
ऋरामस्यारामः स्यादिति त्वनिष्ठम् । अत्राग्रियत इति—अग्रियतेः शिवभूतेश कामपा-
लेभ्योऽन्यत्र परपद विधानात् सनोऽपि शिवत्वाभावेन तस्येह परपदित्वं सिद्धमेवेत्यर्थः ।

त्यनेन इरामः । उपचारादिति अचेतनस्य कूलस्य सचेतनत्वोपचारः इच्छाया सचेतनधर्म्मं
त्वात् ॥ ४४४ ॥

बाल०—दीङ् । सनि परे दीङ् क्षये इत्यस्यान्त आ वा भवति । कालापा सन्या-
द्विधानं कुर्वन्ति, न तु पाणिनीया अत उभयमतदर्शनात् । ग्रन्थकारो विकल्पं कृतवानिति
ज्ञेयम् । दिदासत इति पूर्वधातुवत् सनः परपदादिति आत्मपदम् ॥ ४४५ ॥

बाल०—ईशा । सनि परे ईशान्तस्य धातोर्हन्धातोर्इडादेशगमेश्च त्रिविक्रमो
भवति । इडादेशगमिर्वक्ष्यते । ओष्ठ्येति त्रिविक्रमे कृते ऋत उर् । अत्रेति अग्रियते परपदं
शिवभूतेशकामपालेभ्योऽन्यत्राप्युक्तम् । अत आह—शिवाभावेन परपदित्वमिति । तस्मिन्
सति सन्नन्तस्यापि परपदित्वमिति पूर्वधातुवत् सनः परपदादित्युक्तत्वात् । मुमूर्षतीति
मर्तुमिच्छतीत्यर्थः । जुहूषतीति होतुमिच्छतीत्यर्थः । सुस्वूर्षतीति त्रिविक्रमे कृते ऋत

अदो घसृ, सस्य तः, अत्तुमिच्छति—जिघत्सति । वृत्तु वर्त्तने ।
वर्त्तितुमिच्छति—विवृत्सति, आत्मपदे तु विवर्त्तिषते ।

४४७. ऋराम वृभ्य इड् वा सनि ।

ऋरामस्येर्, तरितुमिच्छति—तितीर्षति तितरीषति तितरिषति ।
चिचीषति; चेः किर्वा चिकीषति । ओष्ठचोद्धवस्येत्पुर् बुवृषति विवरीषति
विवरिषति । जेगिः—जिगीषति । जिघांसति ।

४४८. इणो गभिरबोधने सनि ।

४४८. इडश्च ।

जिगमिषति । बोधने तु—सर्वेश्वरादित्वे त्वित्यादि, तत्र सन्यङोस्तु तत्-

जुहृषतीति होतुमिच्छतीत्यर्थः । सुस्वूर्षतीति—स्वृशब्दोपतापयोः, मुमूर्षतीतिवत् । स्वरति-
सूतीत्यादिना वेदत्वादित्पक्षे सिस्वरिषति । नन्वत्र त्रिविक्रमविधानसामर्थ्यादेव गोविन्द
वाधः कथं न स्यादिति चेत् ? मैवं, त्रिविक्रमे कृते न कृते वा गोविन्दविधेरवश्यम्भावित्वेन
नित्यत्वात् प्रथममेव गोविन्दः प्रवर्त्तते, ततस्तु न विक्रम प्राप्तिरिति । किञ्च अनिट् सन्
एव कपिलत्वविधानात् सनि तदभावेऽपि यदि गोविन्दावकाशो न लभ्यते तर्हि—“अनिट्
सन् कपिल” इत्यस्य तु व्यावृत्तिविषयाभावेन निर्हेतुकत्वापत्तिः स्यादिति ध्येयम् । विवृत्-
सतीति—वृतादिभ्य इत्यादिना परपदं वा, वृत्तुवृष्टु इत्यादिना इट्निषेधः । आत्मपदाभावे
हीटोनिषेधात्तत्र त्विट् भवेदेव ।

अमृता०—४४७. ऋरामेति । सनिपरे दीर्घं ऋरामान्ताद्, वृड् संभक्तौ वृत्रवरणे
इत्येताभ्याञ्चोत्तरे इड् वा स्यात् । एषां नित्यं प्राप्ते विभाषोक्तिः । तितरीषतीत्यादि
द्वये ऋरामवृभ्य इतीटस्त्रिविक्रमविकल्पता । बुवृषतीति—वृत्रवरणे इत्यस्य इडभावपक्षे
रूपम् । जिघांसतीति—नराद्वन्तेरिति हस्य घः, ईशान्त-हन्त्योरिति त्रिविक्रमः ।

अमृता०—४४८. इण इति । स्फुटार्थम् । अबोधनार्थस्य गत्यर्थस्येत्यर्थः । इरामइत् ।

अमृता०—४४८. इडश्चेति । सनि परे इड् अध्ययने इत्यस्य च स्थाने गम्यादेशो

उर् । विवृत्सतीति “वृतादिभ्यः परपदं वा स्यसनोरि” त्यनेने परपदम् । ‘वृत्तु, वृधु, शृधु,
स्यन्दूभ्यो नेट् सरामे आत्मपदाभाव’ इत्यनेन इड् निषेधः ॥ ४४६ ॥

बाल०—ऋराम । सनि परे ऋरामान्तात् वृड् सम्भक्तौ, वृड् वरणे इत्येताभ्या-
ञ्चोत्तरे इड्वा भवति । तितरीषतीति ‘ऋरामवृभ्य’ इत्यादिना इटस्त्रिविक्रमो विकल्पः ।
चिकीर्षतीति चिञ् चयने ‘चेः कीर्व्वेति’ चेः किः चेतुमिच्छति इत्यर्थः । बुवृषतीति वृत्र
वरणे त्रिविक्रमे कृते उर् सतो द्विवचनं विवरीषतीति पूर्व्ववत् । जिघांसतीति ‘नराद्वन्ते-
हंस्य घ’ इत्यनेन हस्य घ ‘ईशान्त-हन्त्यो’ रित्यादिना त्रिविक्रमः ॥ ४४७ ॥

बाल—इनो । सनि परे अबोधनेऽर्थे वर्त्तमानस्य इण् गतावित्यस्य स्थाने गमि
भवति । इराम इत् ॥ ४४८ ॥

सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्यचेति द्विवचनम्—प्रतीषिषति । एवमिकोऽपि ।
इटोऽपि तत्सम्बन्धि सर्वेश्वरत्वात् उन्दिदिषति । उब्ज आजंवे—उब्जि-
जिषति इत्यादि ।

४५०. ईर्ष्यो यिः सन् वा द्विरिति चान्द्रसूत्रम् ।

ईर्ष्ययिषति ईर्ष्यिषिषति । इङ्—आत्मपदविषयत्वाद् गमेरिट् न—
अधिजिगांसते । कु-लाक्षणिक ऋरामत्वात् वेट् चिकीर्षति ।

भवति । जिगमिषतीति—नरारामस्येरामः, एतुमिच्छतीत्यर्थः । बोधनेतुप्रतीषिपतीति—
सन्सम्बन्धिरामसहितस्य सरामस्य द्विवचनं, ततो नरारामस्येरामः । एवमिकोऽपीति—
अधिजिगमिषति, अधीषिषति । इटश्चेति—टिदागमः परसम्बन्धीति परिभाषातः पूर्वस्थ-
स्यापीटः सन् सम्बन्धिसर्वेश्वरत्वम्; तत उन्दी क्लेदने इत्यस्य द्विवचने तत्सम्बन्धिनः
सर्वेश्वरस्य चेति इरामसहित दरामस्य द्विवचनम् । एवं उब्ज अद्भ अर्चं प्रभृतीनाञ्च ।

अमृता०—४५०. ईर्ष्य इति । ईर्ष्य ईर्ष्यामित्यस्य यिः द्विर्वा भवति, पक्षे सन्
च स्यादिति चान्द्राः सूत्रयन्ति । ईर्ष्ययिषतीति—सनि इडागमे इरामसहित यरामस्य
द्विवचनम् । पक्षे अरामसहित सनो द्वित्वे नरारामस्येरामः; उभयत्र ईश्वरात् षत्वम् ।
आत्मपद विषयत्वादिति—गमेरिट् सरामादि रामधातुके नात्मपद इति लक्षणेनात्मपदे
नेट्, ईशान्त हन्त्योरिति त्रिविक्रमः ।

ननु वामनान्त कृधातो रीशान्तहन्त्योरिति त्रिविक्रमे कृते ऋरामवृभ्य इङ् वा
सनीति कथं न प्रवर्तते ? तत्राह—लाक्षणिक ऋरामत्वादिति । ननु च तर्हि प्रोक्त
लक्षणेन सञ्जातदीर्घाणां कृमृ प्रभृतीनामिरुरौ कथं विधीयेते, तेषामपि लाक्षणिकदीर्घ-
त्वादिति चेत् ? उच्यतेऽवधीयताम्—धातुप्रत्ययागमानां हि सिद्धोपदेशत्वमुरुरीकृतं
नत्वादेशस्य । ततः सिद्धोपदेशानामुत्पत्तिनिमित्तञ्चोपदेशिकमेव भवितुमर्हति ननु
लाक्षणिकम् । तस्मादिडागमस्योत्पत्ति निमित्तं दीर्घं ऋरामोऽपि स्वाभाविक एव
मन्तव्यः । इरुरौ तु विरिञ्ची, तेन सिद्धोपदेशत्वाभात्तयो निमित्तस्य लाक्षणिकत्वेनावसीयत
इति धीः ।

बाल०—इडश्च । इङ् अध्ययने इत्यस्य स्थाने गमिर्भवति । जिगमिषतीति एतु-
मिच्छतीत्यर्थः । द्विवचनमिति अरामसहितसरामस्येति शेषः । ननु सन्-यडोस्तु द्विवचनं
सत्यं ब्रवीषि तर्ह्यत्र कस्य वा द्विवचनं कस्य वा परनिमित्तत्वं सम्भावनीयमिति, चेत्
केनाप्युच्यते तदैवं वाच्यम् 'अत्राद्यन्तवदेकस्मिन्नि'ति न्यायेन सनः सरामस्य द्विवचनं पर-
निमित्तत्वं चेति । प्रतिषिपतीति 'नरारामस्येरामः सनी'ति अरामस्येरामः । एवमिकोऽ
पीति यत उक्तम् इण्वदिक इति । इटश्चेति पूर्ववर्त्तानोऽपि इटः सन् सम्बन्धित्वमस्त्येवेति ।
उन्दिदिपतीति उन्दी क्लेदने ॥४४६॥

बाल०—ईर्ष्यो । ईर्ष्य ईर्ष्याम् इत्यस्य यिः द्विर्वा भवति । पक्षे सन् द्विर्भवति
इति सूत्रार्थः । ईर्ष्ययिषतीति सारामसरामस्य द्विवचनम् । गमेरिट् नेति गमेरिट्

४५१. रुद वेत्ति मुख ग्रहि स्वपि प्रच्छः क्त्वा-सनौ कपिलौ ।

ग्रहि ज्या, आदौ हरिघोषत्वम्—जिघृक्षति ।

४५२. यवर्वाजित विष्णुजनान्ताच्चतुः सनोद्ववाद्विष्णुजनादेः सेट्
क्त्वासनौ कपिलौ वा ।

दिद्युतिषते दिद्योतिषते । परत्वात् चुकुटिषति, चुकोटिषति इत्यपि ।

यवान्तात्तु-कनूयी चुवनोयिषते, दिवु दिदेविपति । विष्णुजनादेः किम्—

अमृता०—४५१. रुदेति । रुदिर् अश्रुविमोचने, विद ज्ञाने, मुख स्तेये, ग्रह उपादाने जिघृक्ष्य शये, प्रच्छ जीप्सायामित्येतेभ्य उत्तरौ क्त्वा सनौ कपिलौ भवतः । रुदविद मुषामग्रिमसूत्रेण विकल्पेन कपिलत्वे प्राप्ते नित्यतार्थमिह ग्रहणम् । ग्रहादीनान्तु सङ्कर्षणार्थम् । जिघृक्षतीति—उद्वयग्रहगुहेभ्य इति नेट्, सङ्कर्षणः, हस्य ङः, आदौ हरि-घोषत्वम्, षढोः कःसे, षत्वम् । स्वपेः—सुषुप्सति । प्रच्छेरिट् वक्ष्यते—पिपृच्छिषति ।

अमृता०—४५२. यवेति । चतुःसनोद्ववात् यवर्वाजितविष्णुजनान्ताद् विष्णुजनादे र्धातोः परौ सेटौ क्त्वासनौ विभाषया कपिलौ भवतः । पूर्वमीशसमीपादित्यादिना अनिट् सनो नित्यं कपिलत्वं विहितम्, इह तु सेट् सनो वा । दिद्युतिषत इति—द्युति-स्वाप्योरिति नरस्य सङ्कर्षणः । ननु कुटादेरनृसिंहो निर्गुण इत्यनेन सनि कुटादे नित्यमेव गोविन्द निषेध उचित इति चेत्तत्राह—परत्वादिति । वैकल्पिक कपिल विधानस्य परत्वात् कपिल-त्वाभावपक्षे निर्गुणं वाधित्वा भवत्येव गोविन्दः, परविधे बलवत्त्वादित्याशयः ।

प्रत्युदाहरति—यवान्तात्त्विति । किञ्च चतुःसनोद्ववादिति किम्—विर्वातिषते । सेडित्येव, अनिट् सन् तु नित्यं कपिलः, यथा—वृभुक्षते । दुओ श्वि गतिवृद्धयो रित्यस्य 'सन्नङ्परे गौ चेति लक्षणेन विहितं सङ्कर्षण-विकल्पत्वं सन् परे गौ दर्शयति—शुशा-

सरामादिरामधातुके नात्मपदे इति लक्षणात् । अधिजिगांसत इति 'ईशान्तहन्त्यो'रित्यादिना त्रिविक्रमः । लाक्षणिकेति अन्यथा 'ऋरामवृभ्य इड् वा सनी'त्यनेन इड् वा स्यात् ॥४५०॥

बाल०—रुद । रुदिर् अश्रुविमोचने, विद ज्ञाने इत्येताभ्यां मुखधातोः ग्रह उपादाने जिघृक्ष्य शये, प्रच्छ जीप्सायाम् इत्येतेभ्यश्च परौ क्त्वासनौ कपिलौ भवतः । मुषेति मुख स्तेये क्रद्यादिर्द्वयोरपि ग्रहणम् । रुदवेत्तिमुषाणां सेट्त्वात् ईशसमीपादित्यादिना सनः कपिलत्वं न भवतीति अनेन विहितम् । जिघृक्षतीति कपिलत्वाद् गोविन्दाभावश्च ॥४५१॥

बाल०—यव । विष्णुजनादेर्यवर्वाजितविष्णुजनान्ताच्चतुःसनोद्ववाद्वातोः परौ सेट् क्त्वासमौ कपिलौ वा भवतः । दिद्युतिषत इति द्युतिष्वाप्योर्नरस्य सङ्कर्षण' इति सङ्कर्षणः । मनु कुटादेरनृसिंहो निर्गुण इति कृतं, तर्हि चुकोटिषतीति भवतीति चेत्तत्राह—परत्वादिति । पाक्षिक—कपिलविधानस्य परत्वात् कपिलविधानाभावपक्षे न निर्गुण-विधानमतो गोविन्दो भवत्येव । कनूयीति कनूयीशब्दे । दिविति । दिवु क्रीडादौ । इष्विति ।

इषु एषिषिषति । इवेःसङ्कर्षणो वेत्यादि शुशावयिषति शिश्वाययिषति ।

४५३. ऋपूज् स्मि अन्जू अशू कृ गृ दृङ् धृङ् प्रच्छ इत्येतेभ्य इट्सनि ।

ऋगतौ प्रापणे च, ऋसृ गतौ—अरिरिषति । चिकरिषति, जिगरिषतीत्यनयोरिटस्त्रिविक्रमत्वं नेष्टम् । क्रादयस्तौदादिकाएव, प्रच्छ साहचर्यात् । अन्येषान्तु—चिकीर्षतीत्यादि । कृज् हिंसायामिति क्रयादावस्ति ।

वयिषतीति । सङ्कर्षणे वृष्णीन्द्रे सन्धौ च कृते पश्चात् स्थानिवत्त्वात् शो द्विर्वचनम्, नरविष्णुजनानामादिः शिष्टः ।

अमृता०—४५३. ऋ पूत्रिति । सनि परे ऋधातोः स्तथा पूज् पवने, स्मिङ् ईषद्वसने अन्जू म्रक्षणे, अशूङ् व्याप्तौ, कृविक्षेपे, गृ निगरणे, दृङ् आदरे, धृङ् अवस्थाने, प्रच्छ जीप्सायामित्येतेभ्यश्चोत्तरे इडागमो भवति । ऋ स्मिङ् दृङ् धृङामेकसर्वेश्वरान्तत्वादप्राप्ते, पूज् उद्वय ग्रहेत्यादिना निषेधे प्राप्ते, अन्जू-अशूङो विकल्पे प्राप्ते कृगृ इत्यनयोः ऋरामवृभ्य इति विकल्पे प्राप्ते, तथा प्रच्छे रप्राप्ते विधानम् ।

अरिरिषतीति—गोविन्दः, इटः सन् सम्बन्धि सर्वेश्वरत्वात् तत् सहित ररामस्य द्विर्वचनम् । इट स्त्रिविक्रमत्वं नेष्टं भाष्यकारादिभिरिति शेषः । ऋराम वृभ्य इति लक्षणेन विभाषया यः त्रिविक्रमो विहितः स नेष्यत इत्यर्थः । अन्येषामिति—तुदादि भिन्नानामिट् नेत्यर्थः । तेन गृ शब्दे क्रयादिः—जिगीर्षति, जिगरिषति । धृङ् अवबन्धने भ्वादिः—दिधीर्षति । अशूङ् इति सानुबन्धनिर्देशाद् अश भोजने इत्यस्य निरासः ।

इषु इच्छायाम् । अषिषिषतीति सारामसारामस्य द्विर्वचनम् । चतुःसनोद्धवादिति किं वात्तत्वा विवर्तिषते । शुशावयिषतीति स्थानिवत्त्वात् शौद्विर्वचनम् ॥४५२॥

बाल०—ऋपूङ् । सनि परे ऋधातोः, पूङ् पवने, स्मिङ् ईषद्वसने, अन्जू म्रक्षणादिषु, अशूङ् व्याप्तौ, कृविक्षेपे, गृ निगरणे, दृङ् आदरे, धृङ् अवस्थाने, प्रच्छ जीप्सायाम् इत्येतेभ्यश्चोत्तरे इट् भवति । ऋ स्मि दृङ् धृङाम् एक सर्वेश्वरत्वादप्राप्ते पूङ् 'उद्वये' त्यादिना निषेधे प्राप्ते अन्जू अशू इत्येवयोरुदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते कृ गृ इत्येतयोः 'ऋराम-वृभ्य इङ्वा सनीत्यनेन विकल्पे प्राप्ते प्रच्छः शकादित्वादप्राप्ते विधानम् । अरिरिषतीति इट सन्सम्बन्धिसर्वेश्वरत्वात्तत्सहितररामस्य द्विर्वचनम् । नेष्टमिति पूर्वाचार्यैरिति शेषः । अन्यथा 'ऋरामभ्य' इत्यादिना पाक्षिकत्रिविक्रमः स्तात् । क्रयादय इति चत्वार इत्यर्थः । तौदादिका एवेति गृह्यते इति शेषः । हेतुमाह—प्रच्छेति । अन्येषामीति तौदादिकानामित्यर्थः । तत्र कृधातोरतौदादिकत्वमाह—कृज् हिंसायामितीति । गृ शब्दे इत्यपि क्रयादावस्ति दृङ्धृङोस्तु अतौदादिकत्वं न प्रसिद्धमिति ज्ञेयम् ॥४५३॥

४५४. इवन्त ऋध भ्रसृज दन्भु श्रि ऊर्णू यौति भरति ज्ञापि सनि
तनि पति दरिद्राभ्य इड्वा सनि ।

ज्ञपि श्रौरादिको हेतुण्यन्तश्च । दिवु-छस्य श इत्यादि, द्विर्वचन निमित्त
सर्वेश्वर इत्युक्तत्वादूठि यत्वे च कृते द्विर्वचनं नतु स्थानिवत्—दुद्यूषति
दिदेविषति । भ्रसृज—विभ्रज्जिषति विभ्रक्षति । श्रि-ईशान्तहन्त्यो-
रिति शिश्रीषति, गोविन्दस्य नित्यत्वात् शिश्रयिषति । तितनिषति ।

अमृता०—४५४. इवन्तेति । सनि परे इवन्ता दिव् सिव् प्रभृतय स्तेभ्य स्तथाऋधु
वृद्धौ, भ्रसृज पाके, दन्भु दम्भे, श्रिञ् सेवायां, ऊर्णूञ् आच्छादने, युमिश्रणामिश्रणयो, भृञ्
भरणे भ्वादिः, ज्ञपि श्चुरादिर्ण्यन्तश्च, षणु दाने तनादिः, षण संभक्तौ भ्वादिः, तनु
विस्तारे, पतलृ गतौ, दरिद्रा दुर्गतौ इत्येतेभ्यश्चोत्तरे इड्वा स्यात् ।

यौति भरतीत्यनयो स्तिपा निर्देशात् युञ् बन्धने कचादि स्तथा डुभृञ् जुहोत्यादिश्च
वारितौ । ऊठि यत्वे च कृते द्विर्वचनमिति—दिवु धातोः प्रथममेवं द्विर्वचने कृते तु
दिद्यूषतीत्येव—मनिष्ठरूपं सिध्येतेत्यभिप्रायः । स्थानिवत्त्वन्तु न स्यात्, तत्र द्विर्वचन
निमित्तस्य सनः सर्वेश्वरत्वाभावादिति वीजम् । इवन्तत्वेन विकल्पितेत्वादिट् पक्षे तु
दिदेविषतीति । नेट् सनः कपिलत्वविरहादत्र गोविन्दः । विभ्रज्जिषतीति सस्य जो जे ।
विभ्रक्षतीति—जविधानसूत्रे तत्रैव—‘नतु वैष्णवे’ इति निषेधानान्नहि सस्य जः, किन्तु
छशोरित्यादिना जस्य षः, षढोः कः से इति षस्य कः, ततः स्फोरिति धातोः
सरामहरः । नित्यत्वादिति—त्रिविक्रमे कृतेऽपि नकृतेऽपि गोविन्दो भवेदेवेति तस्य नित्य-
त्वेन हि त्रिविक्रमो बाध्यत इति भावः ।

बाल०—इवन्त । सनि परे इवन्ता दिव-सिव प्रभृतयस्तेभ्यः ऋधु वृद्धौ, भ्रसृज
पाके, दन्भु दम्भे, श्रिञ् सेवायाम्, ऊर्णूञ् आच्छादने, यु मिश्रणामिश्रणयोः, भृञ् भरणे
इत्येतेभ्यः ज्ञपेः सनधातोः तनु विस्तारे, पतलृ गतौ, दरिद्रा दुर्गतौ इत्येतेभ्यश्च उत्तरे इड्
वा भवति । यौतीति निर्देशो युञ् बन्धने इत्यस्य कचादे निरासार्थः । भरतीति निर्देशात्
डुभृञ् धारणपोषणयोरित्यस्य जुहोत्यादे न ग्रहणम् । सनीति सनु दाने तनादिः, स्वन
सम्भक्तौ भ्वादि द्वयोरेव ग्रहणम् । चौरादिक इति ज्ञप मारणादौ चुरादिः अस्य घटा-
दित्वमप्यस्तीत्यग्रे वक्षते । हेतुण्यन्तश्चेति प्रयोजकण्यन्तज्ञाधातुरित्यर्थः । मारणादिषु
तस्य घटादित्वात् जपीति सिद्धम् । द्विर्वचनमिति तु सर्वेश्वर इत्युक्तत्वादिति स्थानिवत्त्वा-
भावे हेतुः । अत्र द्विर्वचननिमित्तस्य सर्वेश्वरता नास्ति । विभ्रज्जिषतीति ‘सस्य जो जे,
नतु वैष्णवे’ इत्यनेन सस्य जः । शिश्रयिषतीत्यत्र ईशान्तेत्यादिना त्रिविक्रमः कस्मान्न
भवतीत्याशङ्क्य समादधाति गोविन्दस्येति । त्रिविक्रमे कृते न कृतेऽपि गोविन्दो भवतीति
गोविन्दस्य नित्यत्वम् । अतस्त्रिविक्रमाभावः । नतु किमर्थमिदमुच्यते । अत्र सनः परतैव
नास्ति, इटा व्यवधानात् । उच्यते सनो वैष्णवादीति विशेषणाभावात् त्रिविक्रमः स्यादत-
उक्तं गोविन्दस्य नित्यत्वादिति ॥४५४॥

४५५. तनोते रुद्धवस्य त्रिविक्रमो वैष्णवादि सनि वा ।

तितांसति तितंसति ।

४५६. दम्भो धोप्स धिप्सौ, ऋध ईत्सः, ज्ञपे ज्ञोप्सः, आप ईप्सः,
मीनाति मिनोति मानां मित्सः, दामोदराणां दित्स
धित्सौ, रभ लभो रिप्स लिप्सौ, शकः शिक्षङ्, राधो
रित्सो हिंसायाम्, पत् पदोः पित्सः, मुचोऽकर्मकत्वे
मोक्षङ् मुमुक्षडावनिट् सना सह ।

दिदम्भिषति, धिप्सति धोप्सति । अर्दिदिषति ईत्सति । ज्ञपेश्चुरादित्वं
घटादित्वञ्च—जिज्ञपयिषति ज्ञोप्सति । ईप्सति । डुमिञ् मिञ् मित्-
सति मित्सते । मा-नित्सति । माङ् मेङ्—मित्सते । डिच्वात् शिक्षते
इत्यादि ।

अमृता०—४५५. तनोतेरिति । वैष्णवादौ सनि, अर्थादनिट् सनि परे तनोते
रुद्धवस्य त्रिविक्रमो वा स्यात् । तितांसतीतिद्वये अविष्णु पदान्तस्य नस्य विष्णुचक्रम् ।

अमृता०—४५६. दम्भ इति । सर्वत्र अनिट् सना सङ्गति सम्बन्धः । तत्र दम्भे
नरादर्शनं, प्रथमस्वर स्थले तृतीय चतुर्थ स्वरत्वञ्च निपात फलम् । ऋध जपि आपां
चतुर्थ स्वरत्वं ज्ञपेनरादर्शनञ्च । आपः सहजानिट्मु पाठादिह निपातार्थं ग्रहणं ज्ञेयम् ।
मीनाति प्रभृतीनां मरामस्य तरामः, अन्त्य सर्वेश्वरलोपश्च निपातफलम् । दामोदरस्य तु
केवलमन्त्यसर्वेश्वरलोपः । शकइति—शकमर्षणे दिवादिः, शकलृ स्वादिः द्वयोर्ग्रहणम्;
अत्रात्मपदं निपातात् जिज्ञासायामेव । शकः सनन्तात् पृच्छायामिति वक्ष्यमाणात् । धातो
रौपदेशिकार्थस्येच्छायान्तु परपदञ्च भवति, पूर्वधातुवत् सनः परपदादिरिति रीत्यनुसारतः ।
यथा—शिक्षतीति काशिका, शिक्षति शिक्षत इति कालापादयश्च । मोक्षतइति—अत्र
नरस्य गोविन्द आत्मपदञ्च निपातफलम् ।

बाल०—तनो । वैष्णवादि सनि परे तनोतेरुद्धवस्य त्रिविक्रमो वा भवति ।
तितांसतीति 'अविष्णुपदान्तस्ये'त्यादिना नस्य विष्णुचक्रम् ॥४५५॥

बाल०—दम्भो । दम्भधातोः स्थाने अनिट् सना सह धोप्सधिप्सौ निपातौ भवतः ।
अनिट् सनेति सर्वत्र योज्यम् । किन्तु अनिङिति विशेषणं कुत्रचित् सार्थकं कुत्रचित्
निरर्थकमिति ज्ञेयम् । दम्भ प्रभृतिषु इटः सम्भवात् सार्थकत्वम् । आप प्रभृतिषु तद-
सम्भवात् निरर्थकत्वम् ॥

ऋध । ऋधः स्थाने ईत्सो भवति । ज्ञपेः सुगमम् । आप सुगमम् ।
मीना । मीञ् हिंसायां, डुमिञ् प्रक्षेपणे इत्येतयोर्माधातोश्च स्थाने मित्सो भवति । मेति
मा माने अदादिः, माङ् माने ह्यादि दिवादिश्च, मेङ् प्रणिदाने भ्वादिः त्रयाणामेव

राध—प्रतिरित्सति । हिंसायां किम्—आरिरात्सति । मुच—मोक्षते वत्सः, बन्धनान्निष्क्रामितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं मुमुक्षते । सकर्मकत्वेतु—मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । बन्धनान्निष्क्रामयितुमिच्छतीत्यर्थः । दरिद्रा—दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति द्वयमपीदं भाष्यमतम् । वैष्णवादि सन्यालोप इत्येके, किन्तु दुरुच्चारणत्वान्नोदाहरन्ति । षणु दाने—जन खन सना-मित्यादि,—सिषासति इत्यादयो ज्ञेयाः ।

भू णिन् सन्, वृष्णीन्द्र स्थानिवद्भावाद् भूद्विर्वचनम्, नरोद्वयस्येतीत्वम्—विभावयिषति । यु—यियावयिषति; स्त्रु—सिस्त्रावयिषति । अद्वयपरत्व एव, नत्विह—बुभूषति सुखूषति ।

क्रमश इत् पक्षाणि निपात पक्षाणि चोदाहृतान्येव मूले । तत्र ऋध दन्भ ज्ञपीनाम्—इवन्तेत्यादित्यादिना विकल्पितेष्टत्वम् । ज्ञपे घटादित्वादुद्वव वामनः । आरिरात्सतीति—आराधयितुमिच्छतीत्यर्थः । शकादिषु पाठान्नित्यमिट् । आलोप इत्येक इति—दरिद्राते रारामहरो वैष्णवादि सन् णकटन वर्जितरामधातुक इत्युक्तलक्षणे वर्जनं विषये सनं ननिवेशयन्ति ते । ततश्च तन्मते सनि त्वा लोपः सम्भवति, किन्तु क्लिष्टोच्चार्यत्वान्न व्यवहियते तैरपीत्यर्थः । सिषासतीति—इवन्त ऋधेत्यादिना विभाषयेष्टत्वम्, इत् पक्षे तु सिसनिषति । इत्यादय इति—यियविषति युयूषति, ऊर्णुनविषति ऊर्णुनुविषति, विभरिषति बुभूषतीति ।

वृष्णीन्द्र स्थानिवद्भावादिति—प्यन्तभूधातोः सनि णौ कृतं स्थानि वदिपरिभाषया सञ्ज्ञात वृष्णीन्द्रस्य भौरामस्य स्थानिवत्त्वे भौरामस्य द्विर्वचनमिति भावः । सिस्त्रावयिषतीति—स्त्रु णि सन्, स्रवति शृणोतीत्यादिना नरोरामस्य वा इरामः । तदभावपक्षे—सुसावयिषति । नत्विहेति—भूधातोरिहाद्वयपरत्वविरहात् स्रवति शृणोतीत्यादिना नरस्य नेत्वमित्यर्थः । सुखूषतीति—केवलसनन्त, अत्रापि पूर्ववन्नेत्वम् ।

ग्रहणम् । दामो । सुगमम् । रभ-लभोः स्थाने रिप्स-लिप्सौ भवतः । शकः सुगमम् । राधोः । हिंसायामर्थे वर्तमानस्य राध ससिद्धावित्यस्य स्थाने रिप्सो भवति । पत । सुगमम् ।

मुचोः अकर्मकत्वे विवक्षिते गति मुचलृ मोक्षणे इत्यस्य स्थाने मोक्षङ् मुमुक्षङौ भवतः । इ इत् । दिदम्भिषतीति इत् पक्षे । जिज्ञपयिषतीति घटादित्वात् उद्ववस्य वामनः । मित्सत इति ङित्त्वात् पक्षे आत्मपदम् । ङित्त्वादिति आत्मपदमिति शेषः । शिक्षते इति शिक्षतीत्येके । प्रतिरित्सतीति हिंसामिच्छतीत्यर्थः । आरिरात्सतीति आराधनमिच्छतीत्यर्थः । निष्क्रामितुमिति निर्गन्तुमित्यर्थः । दिदरिद्रिषतीति 'आरामहर' इत्यादिना आरामहरः । द्वयमिति पदद्वयमित्यर्थः । मतमिति सम्मतमित्यर्थः । आलोप इति आरामहर इत्यर्थः । दुरुच्चारणत्वात् कष्टोच्चारणत्वात् । सिषासतीति 'ईश्वर हरि-

४५७. नरात् स्तौति ण्यन्तयोरेव षत्वं सनः षे ।

४५८. नतु सह स्वद स्विदाम् ।

तुष्टूषति । द्युतिस्वाप्यो नरस्य सङ्कुर्षणः—सुवापयिषति । नान्यत्र षत्वम्—सिच क्षरणे, सिसिक्षति । नरनिमित्त एव निषेधादिह तु स्यादेव—प्रतीषिषति, परिषिषिक्षति । पूर्वत्रेश्वर हरिमित्रेत्यादि प्रवर्ततेः परत्र च परिनिमित्तकमुभयोः षत्वं वक्ष्यते । सनः ष इति किम्—तिष्ठासति । सहादे स्तु ण्यन्तत्वेऽपि न स्यात्—सिसाहयिषतीत्यादि ।

४५८. इच्छा सनन्तान्न सन् ।

अमृता०—४५७. नरादिति । सनः षे परे (जातषत्वे सनः षे इत्यर्थः) ईश्वर-भूतनरादुत्तरस्य स्तौतेः ण्यन्तस्य चैव षत्वं भवेन्नान्यस्य । सिद्धेऽपि पुनरेवकारेणान्यद्व्यावृत्त्य एतौनियमितौ ।

अमृता०—४५८. नत्विति । सह मर्षणे, स्वद आस्वादने, त्रिस्विदा गात्रप्रक्षरणे इत्येतेषां ण्यन्तत्वेऽपि सनः षे परेऽपि षत्वं न भवति ।

सुस्वापयिषतीति—त्रिस्वप् शये ण्यन्तात् सन् । सिसिक्षतीत्यत्र सनः षे परेऽपि ण्यन्तत्वाभावात् षत्वम् । प्रतीषिषतीति—प्रति पूवाद् इणो गत्यर्थे सन् । सनः षे परेऽपि नरादेव नियमादिह तदभावेन धातोः परस्य सरामस्य मूर्द्धन्यत्वं भवेदेव । इह धातो-रिरामात् सरामो नतु नरादिति च लक्षितव्यम् । तिष्ठासतीत्यत्र सनः सस्य षत्वाभावा-न्नास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः ।

अमृता०—४५८. इच्छेति । इच्छार्थे विहितात् सन उत्तरे पुनः सन् न भवति । तथा हि भाष्ये—शैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न

मित्रेत्यादिना विरिञ्चिसस्य षत्वम् । सिसावयिषतीति स्रवति-शृणोति-द्रवति-प्रवति-प्लवति-च्यवतीनां वेत्यनेन ईत्वम् । दुभूषतीति पवर्गस्य अद्वयपरत्वाभावात् नरद्वयस्ये-त्यादिना नात्र इत्वम् । सुस्रूषतीति सुधातो-रद्वयपरत्वाभावात् स्रवतीत्यादिनात्र इत्वम् ॥४५६॥

बाल०—नरात् । सन् सम्बन्धिनि मूर्द्धन्ये षे परे नरादुत्तरस्य सस्य षत्वं भवेत्, स्तौति ण्यन्तयोरेव भवति नान्यस्य ॥४५७॥

बाल०—नतु सह मर्षणे, स्वद आस्वादने, स्विदा गात्रप्रक्षरणे इत्येतेषां ण्यन्तत्वेऽपि षत्वं न स्यात् । तुष्टूषतीति स्तोतुमिच्छतीत्यर्थः । सिसिक्षतीति षिचिर्, क्षरणे । नर-निमित्त इति षत्वविशेषणम् । प्रतीषिषतीति अत्रेश्वरनिमित्तकं षत्वम् । पूर्वत्र प्रतीषिष-तीत्यत्र । परत्र परिषिषिक्षतीत्यत्र । तिष्ठासतीति अत्र सन् सम्बन्धिनो मूर्द्धन्यस्य षस्य परत्वाभावात् षत्वे न विरोधः ॥४५८॥

स्वार्थं सनन्तात् स्यादेव—जुगुप्सिषते । अनरस्येति विशेषणान्न
द्विर्वचनम् ।

॥ इति सन्नन्ताः ॥

सनिष्यते ॥ इति ॥ शेषिका मत्वर्थीयाश्च प्रत्यया स्तद्धिताः । तत् प्रकरणे हि तद् विवृति
द्रष्टव्या, इह तु सनन्ताच्च सनित्येव प्रासङ्गिकम् । सनन्तादपि सरूप प्रत्ययः सन्
नेत्यन्वयः । इह इच्छेति विशेषणम्, तेन स्वार्थं सन्नन्तात् सरूपातिरिक्तः (इच्छा सन्)
सन् स्यादेवेति व्यज्यते ।

॥ इति श्रीहरिनामामृते व्याख्यातः सन्नन्तः ॥

बाल०—(क) इच्छा । इच्छा सनन्ताद्धातोरुत्तरे सन् न भवति । स्वार्थसन्नन्तात्
स्यादेवेति निषेधाभावादिति शेषः । जुगुप्सिषत इति जुगुप्सितुमिच्छतीत्यर्थः ॥४५६॥

॥ इति सन्नन्ताः ॥

